

С.М.ПАНЬКОВА *

ТВОРЧА МАЙСТЕРНЯ ВЧЕНОГО: ДО ІСТОРІЇ НАПИСАННЯ 3-го ТОМУ «ІСТОРІЇ УКРАЇНИ-РУСИ» М.ГРУШЕВСЬКОГО

На основі широкої джерельної бази висвітлено процес написання та видання 3-го тому «Історії України-Руси» М.Грушевського. Ним учений завершив давній період української історії та утвердив концептуальні засади національного наративу. Особливу увагу приділено висвітленню історіографічних проблем і лакун, які довелося долати й заповнювати істориків. Творча лабораторія та особливості наукового інструментарію М.Грушевського розглядаються в контексті масштабної науково-організаційної діяльності, яку він розгорнув наприкінці ХІХ ст.

Ключові слова: Грушевський, «Історія України-Руси», наратив, реконструкція, джерела, перевидання.

«Верстат праці», «науковий інструментарій», «творча майстерня» – ці поняття, як пазли, дозволяють скласти цілісну колористику творчої спадщини визначних учених. Але якщо сам науковий доробок доступний, хоча з часом і вимагає нового прочитання, то історія написання того чи іншого твору змушує нас діставати з архівних нетрів джерела для реконструкції не стільки тексту, скільки контексту. Ці пошуки надзвичайно важливі для вивчення національного гранд-нарративу – «Історії України-Руси» М.Грушевського як на тлі життєпису автора, так і на тлі епохи.

Ішов 1900-й рік, останній у дев'ятнадцятому столітті, якому історики дали образне визначення «віку історії», «віку націй». Що ж набув український народ упродовж цього віку для утвердження власної нації? Незаперечними, знаковими здобутками стали «Кобзар» Т.Шевченка, творчість М.Максимовича, М.Костомарова, П.Куліша, національний гімн П.Чубинського та духовний, «Молитва за Україну», О.Кониського, «Україна irredenta» Ю.Бачинського тощо. Визначальне місце у цьому ряду посів проект новітнього українського відродження, націєтворчий гранд-нарратив – «Історія України-Руси» М.Грушевського¹. Історичну місію автора – стати для українців «Шевченком

* Панькова Світлана Михайлівна – завідувач Історико-меморіального музею Михайла Грушевського (Київ)

¹ Із новітніх досліджень див.: Сисин Ф. «Історія України-Руси» Михайла Грушевського та творення національної історіографії // Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському (Львів, 24–25 жовтня 1994 р.; Харків, 25 серпня 1996 р.; Львів, 29 вересня 1996 р.). – Л., 1999. – С.3–30; Плохій С. У пошуках останнього тому Михайла Грушевського // Покликання: Збірник праць на пошану проф. о. Юрія Мицика. – К., 2009. – С.66–75; Його ж. Великий переділ: Незвичайна історія Михайла Грушевського / Авториз. пер. з англ. М.Климчука. – К., 2011. – С.103–216; Федорук Я. Творчість Михайла Грушевського в останній період його життя (1931–1934) // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі – ЗНТШ). – Т.СCLXV. – Л., 2013. – С.151–179; Ясь О. Історик і стиль: Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок ХІХ – 80-ті роки ХХ ст.): У 2 ч. – Ч.1. – К., 2014. – С.427–508.

двадцятого століття» – прорікав його духовний наставник О.Кониський². Відїзд до Львова на кафедру української історії 28-річного магістра він назвав початком «нової історії нашої культури і науки»³. Молодому професорові випала місія розбудови «літературної Січі», як титулував Галичину О.Кониський. Власне за шість років і декілька місяців кінця XIX ст. М.Грушевський поступово перетворив «літературну Січ» на «Січ наукову». Пророцтво О.Кониського збулося. Наприкінці XIX ст. з'явився другий після «Кобзаря» Т.Шевченка наріжний камінь, з якого виростали «могутні мури» української державності та соборності – «Історія України-Руси» М.Грушевського⁴. У своїй автобіографії, підготовленій із нагоди 60-ліття, історик наголошував:

«Написання суцільної історії України рано, ще в київських часах, стало моєю задушевною гадкою, до певної міри питанням чести своєї й свого покоління, супроти того, що й найвидніші репрезентанти української історіографії старшої генерації тоді ще вважали се річчю, для якої час іще не наспів, бракує матеріалу, зістаються величезні прогалини і т.д.»⁵.

Усупереч цьому, за власним свідченням, М.Грушевський «з молодю сміливістю, для якої не існує жодних перешкод», наполегливо взявся за реалізацію давніх задумів⁶.

Для М.Грушевського кінець дев'ятнадцятого століття був надзвичайно плідним. Він «вів з цілим напруженням розпочате діло»⁷, видавши впродовж 1898–1900 рр. три томи свого фундаментального проекту. Вихід 1900 р. 3-го тому «Історії України-Руси» завершив «собою давній період української історії»⁸ – перший цикл іранд-нарративу, що став сенсом життя і творчості видатного українського історика. Власне, цей том не лише завершив цикл, але й виразно окреслив авторську ідею конструювання української минувшини як «осібної цілості». Підсумовуючи свою працю над розпочатим корпусом, у листі до ляйпцизького видавця Б.Тойбнера (Teubner) М.Грушевський писав:

«В західно-європейській науковій літературі від часів “Geschichte der Ukraine” Енгля (179[6]) не існує ніякого курсу історії українсько-руського народу, тим часом як сей народ був дуже важним

² *Гирич І.* Між наукою і політикою: Історіографічні студії про вчених-концептуалістів. – Тернопіль, 2012. – С.79.

³ *Возняк М.* Ол.Кониський і перші томи «Записок» (З додатком його листів до Митр[офана] Дикарева) // ЗНТШ. – Т.СЛ. – Л., 1929. – С.376.

⁴ Ювілей академіка М.С.Грушевського 1866–1926: І. Ювілейні засідання. ІІ. Привітання. – К., 1927. – С.127.

⁵ *Грушевський М.С.* Автобіографія. 1926 р. // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. – К., 1992. – С.229.

⁶ *Тельвак В.* Малознана німецькомовна праця Михайла Грушевського // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип.Х. – Дрогобич, 2006. – С.687–688.

⁷ *Грушевський М.С.* Автобіографія. 1926 р. – С.230.

⁸ Там само.

політичним і культурним чинником в історії Східної Європи, і брак його історії робить велику прогалину в розумінню її еволюції, а з тим – і в європейській історії взагалі. Через се, думаю, історичним студіям міг би принести немало користи переклад моєї “Історії України-Руси”, котра, виходячи в мало ще розповсюдженій в наукових колах українсько-руській мові, зістається їм майже незвідною, так що переклад її міг би для них мати новість оригінальну. Історія ся, котрої досі вийшло 3 томи, являється першим систематичним курсом історії українсько-руського народа і, як признала фахова критика, стоїть вповні на висоті сучасних наукових вимог. Вкажу, н[а]пр[иклад], як більше приступну для Вас, критику професора Берлінського університету Брікнера [...]. Дотепер видані 3 томи сеї “Історії” (I т[ом] – 1898, II – 1899, III – 1900, разом се 90 аркушів друку), обіймають до р. 1340 і творять заокруглену цілість. Ціле видання, обчислене на 7–8 т[омів], може бути скінчене коло 1910 р. [...] При тим, ціла праця зроблена на підставі перших джерел, так що має характер не компіляції, а самостійної праці й містить багато зовсім нових і оригінальних спостережень»⁹.

Окреслені плани, обраний темп однозначно засвідчують – М.Грушевський поспішав, як, власне, поспішав жити й творити все життя. Цю ходу майбутній учений визначив ще у студентські роки. В одному з листів за 1891 р. він писав¹⁰: «Работы много, если бы у суток было 60 часов вместо 24, то, пожалуй, оказалось бы кстати для меня»¹¹.

Лабораторію творення перших томів «Історії України-Руси» можна було б у деталях простежити за щоденником автора, проте, на жаль, за свідченнями самого історика знаємо, що в останні роки XIX ст. та в перший рік XX ст. він обійшов увагою свою давню, ще з гімназійних часів, традицію – ведення «дневника». Нещодавно виявлений щоденник за 1902 р., розпочатий 28 січня (10 лютого), М.Грушевський відкрив словами: «Кілька разів зберався відновити дневника, і все сходив який час, хотів під новий рік розпочати, але якраз не мав відповідного гумору [...]. Сьогодні [...] сів собі відновити дневник – по кількох літах»¹². Можемо передбачити, що серед обставин, через які історик «позбавив» нас важливої інформації з перших вуст, було й певне виснаження від того напруження, темпу, з яким він фінішував на межі двох століть.

⁹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.275. – Арк.46–50 зв. Як змінювалися з часом плани щодо завершення проєкту та кількості томів, засвідчують автобіографії вченого. Так, 1906 р. він зауважував: «Цілість з початку я надіявся вложити в 5–6 томів, пізніше, коли на сам давній період пішло три, числив на 7 до 8, аж доки огляд XV–XVI в., розрослися на цілі два томи, не переконав мене, що не менше 9 томів буде потрібно, аби довести історію України до початку XIX в.» (див.: *Грушевський М. Автобіографія*. 1906 р. – С.207). В автобіографії 1926 р. останні фрази цього абзацу вчений подав у редакції: «[...] що ще багато томів буде потрібно, аби довести історію України до початків XIX в.» (див.: Там само. – С.230).

¹⁰ Тут і далі цитати з епістолярних матеріалів подано мовою оригіналу.

¹¹ *Кондаурова Г.В.* «Так я розумію свій характер» Роздуми Михайла Грушевського про власне «Я» у листі до приятельки Ганни Ямпольської [Електронний ресурс]: http://vuam.org.ua/uk/802:Так_я_розумію_свій_характер

¹² ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.15.

Важливим джерелом реконструкції процесу творення фундаментального проекту можуть слугувати й рукописи та друкарські відбитки томів з авторськими виправленнями, доповненнями тощо. На жаль, і тут 3-му тому пощастило значно менше за інші: від нього залишилася лише друкарська відбитка першого видання з авторськими виправленнями й доповненнями до видання другого¹³. Цей документ, унікальний за своїм характером, містить надзвичайну інформацію, про що йтиметься нижче.

Чому не зберігся автограф першого видання, можна лише припускати. Як свідчив сам учений у листі від 8 січня 1923 р. до свого приятеля, тодішнього голови НТШ К.Студинського, «скрипти» його праць, вірогідно й «Історії України-Руси», зберігалися на львівській віллі¹⁴. Повернутися по них, як і загалом до свого улюбленого осідку, після 1914 р. М.Грушевський уже ніколи так і не зміг. Маєток, архів, бібліотека, мистецька збірка історика перебували під доглядом друзів, колеґ, учнів, рідних: К.Студинського, В.Дорошенка, М.Мочульського, Ф.Колесси, М.Деркач, М.Шрага, І.Тисовської (Студинської)¹⁵. Після смерті М.Грушевського його архів передали до відділу рукописів Бібліотеки НТШ, над упорядкуванням паперів працював В.Дорошенко, епістолярій досліджувала М.Деркач. У листі до М.Мочульського від 25 січня 1939 р. вона зазначала, що серед численного листування видатного історика зберігаються також «стоси рукописів його “Історії”»¹⁶.

Розпорошення унікального архіву вченого розпочалося під час та після Другої світової війни. Так, у квітні 1947 р. до Особливого відділу таємних фондів Центрального державного історичного архіву УРСР у Києві разом із матеріалами львівських товариств та галицьких діячів надійшли для опрацювання документи М.Грушевського (100 кг розсипу за 1882–1934 рр.)¹⁷. Вони були частиною колишнього відділу рукописів Бібліотеки НТШ, вивезеного нацистами під час війни з архівів і бібліотек Львова до Кракова, а в 1945 р. повернутого радянськими органами держбезпеки¹⁸. У 1950 р. до Києва прибули також 1900 кг документів фонду НТШ, чималу частину якого становили й матеріали

¹³ У ЦДІАК України збереглися рукописи (автографи, ориґінали) 1–2-го, 4–9-го томів (див.: ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.128–133, 135–146); від 3-го та 10-го томів збереглися лише друкарські відбитки (див.: Федорук Я. Творчість Михайла Грушевського... – С.158; ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.134).

¹⁴ Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.) / Упор. Г.Сварник. – Л.; Нью-Йорк, 1998. – С.69.

¹⁵ Панькова С. Приватні книгозбірні Михайла Грушевського: їх історії та долі // ЗНТШ. – Т.СCLXV. – С.460–461.

¹⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України). – Ф.379. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.5 зв.

¹⁷ Палієнко М. Архівні центри української еміґрації (створення, функціонування, доля документальних колекцій). – К., 2008. – С.309.

¹⁸ Там само. На обставинах повернення частини матеріалів НТШ із Польщі не наголошує у своєму ґрунтовному дослідженні Г.Сварник, яка детально вивчила та впорядкувала ту частину архівної збірки товариства, котра дорогою до Кракова потрапила під бомбардування поблизу Вроцлава й у розбитих скринях опинилася на одному з фільварків в Аделіні та донині зберігається в Національній бібліотеці у Варшаві (див.: Сварник Г. Архівні та рукописні збірки Наукового товариства ім. Шевченка в Національній бібліотеці у Варшаві: Каталог-інформатор. – Варшава; Л.; Нью-Йорк, 2005. – С.5–31). Загалом історія та доля документальних матеріалів відділу рукописів бібліотеки НТШ, як і фонду М.Грушевського у його складі, потребують окремого дослідження.

М.Грушевського¹⁹. У 1949 та 1951 рр. до архівів Львова повернули матеріали «львівського походження», зокрема фонди А.Шептицького, І.Крип'якевича, С.Томашівського, К.Паньківського, НТШ та ін.²⁰ Документальні ж матеріали М.Грушевського переважно залишилися у столиці УРСР, нині це – основа скарбниці грушевськіани, фонду 1235 Центрального державного історичного архіву України в м. Києві²¹. У складі архіву НТШ матеріали його колишнього голови прибули до Львова²². У ході цих переїздів, переглядів, перерозподілів, утилізації, поза сумнівом, були і втрати документів та рукописів видатного історика за 1894–1914 рр. Імовірно, саме з цими вимушеними «мандрами» паперів М.Грушевського пов'язані й втрати автографів, інших підготовчих матеріалів першого видання 3-го тому «Історії України-Руси». Тож відомості про історію його написання, шлях у науковий світ маємо вишукувати серед інших джерел: автобіографій, листування, протоколів НТШ, полемічних відгуків на видання тощо.

Тематично в первісному проєкті 3-й том поділявся на п'ять глав: 1. Західна Україна: Волинь, Галичина, Угорська Русь; 2. Галицько-Волинська держава в XIII–XIV вв.; 3. Подніпрове в другій половині XIII і на початку XIV в.; 4. Суспільно-політичний устрій українсько-руських земель XI–XIII в.; 5. Побут і культура. За «каркас» цього тому, як і двох попередніх, М.Грушевський узяв прочитані ним у Львівському університеті загальні курси історії України, в яких «провідна нитка» приділялася політичній історії²³. «Історію культурну, огляди устрою, економічного життя» українських земель зазначеної доби, що не входили до цих курсів, історик опрацював і висвітлив у 4–5-й главах першого видання 3-го тому «Історії України-Руси»²⁴. Обґрунтування такої тематичної структури як засадничого підходу гранд-наративу М.Грушевський подав у відомій праці «Звичайна схема “русскої” історії та справа раціонального укладу історії східного слов'янства»: «Політичне, державне життя, розуміється, чинник важний, але поруч нього існують інші чинники – економічний, культурний, що мають часом менше, часом більше значіння від політичного, але в кождім разі не повинні лишатися в тіні поза ним»²⁵.

Окремі висновки щодо суспільного устрою давньої Русі, зокрема критичний погляд на існування помісної системи, М.Грушевський виводив ще від свого першого монографічного дослідження «Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия» (1891 р.). Цю думку заперечували тогочасні фахівці з історії галицько-волинської доби, зокрема І.Линниченко та

¹⁹ Палієнко М. Архівні центри української еміграції... – С.312.

²⁰ Там само. – С.312, 314.

²¹ Гирич І. Документи академіка М.С.Грушевського у фонді 1235 ЦДА УРСР у м. Києві // Архіви України. – 1989. – №4. – С.53–63; Тельвак В. Михайло Грушевський // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип.15. – К., 2005. – С.382–384; Сварник Г. Архівні та рукописні збірки Наукового товариства ім. Шевченка... – С.16.

²² Рукописи, документи і матеріали Михайла Грушевського у фондах Центрального державного історичного архіву України у Львові: Каталог / Упор. О.Мартиненко; ред. Г.Сварник; наук. ред. Я.Дашкевич. – Л., 2004.

²³ Грушевський М.С. Автобіографія. 1926 р. – С.229.

²⁴ Там само.

²⁵ Грушевський М. Звичайна схема «русскої» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Його ж. Твори: У 50 т. – Т.1. – Л., 2002. – С.80.

І.Каманін²⁶. Сучасний дослідник О.Купчинський у сумнівах М.Грушевського щодо «роздавання за службу земель від князів боярам» убачає «данину вченого традиційному розглядові явищ» та непорушність запропонованих ним оцінок²⁷. Насправді ж творча еволюція автора вже третього тому монументальної праці однозначно простежувалася у його власних ваганнях щодо трактування помісної системи: він не вважав «ще питання вирішеним остаточно й безповоротно», наводячи деякі контраргументи²⁸.

Усвідомлюючи той колосальний проблемно-хронологічний обшир української історії, який довелося осмислити й узагальнити за короткий час у томах своєї великої історії, учений на прикладі даного суспільного явища визначав власне кредо щодо вирішення спірних питань:

«Не уважаючи себе взагалі володарем непогрішних істин, я не соромлюся відмовлятися від своїх поглядів, якщо вони виявляються помилковими, і в питанні про давньоруське боярське землеволодіння готовий вітати кожне слушне міркування, кожену нову вказівку, якщо навіть вони підривають мої власні уявлення про нього. Та для цього потрібні старанний аналіз відомого нам матеріалу чи ретроспективне вивчення пізніших явищ»²⁹.

Робота над проектом «Історії України-Руси» загалом вимагала від автора ґрунтовного знання історіографії проблеми та, за висловом В.Герасимчука, «муравлиного збирання жерел-документів»³⁰. Виявивши колосальну наполегливість, учений дав вітчизняній науці першу монументальну синтетичну працю, «неперевершену у використанні джерел і літератури»³¹. За обставин, коли до перших томів «Історії України-Руси» літературний і документальний матеріал був доволі обмежений, «обов'язком історика було витягти з нього по можливості все»³². Вірний своїм настановам, М.Грушевський приділяв виняткову увагу кожному новому виданню чи публікації. Підтвердженням цьому можуть слугувати ті епізодичні, але надзвичайно важливі згадки в листуванні історика з відомими вченими, котрі працювали на ниві славістики.

Так, готуючи другу главу першого видання 3-го тому – «Галицько-Волинська держава в XIII–XIV вв.» – М.Грушевський не міг обійти увагою навіть ті праці, які за різних обставин були видрукувані, але не випущені у

²⁶ *Линниченко І.А.* Грамоты галицкого князя Льва и значение подложных документов как исторических источников // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. – Т. IX. – Кн. 1. – Санкт-Петербург, 1904. – С. 80–102; Кн. 4. – С. 269–277; *Каманін І.* Из истории подложных документов: 1. Грамота галицкого князя Льва // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – Кн. 20. – Вып. 1. – Отд. IV. – К., 1907. – С. 3–7.

²⁷ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. III – Л., 1900. – С. 329. Див. також коментар О.Купчинського до статті М.Грушевського «Чи маємо автентичні грамоти кн[язя] Льва?»: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. – Т. 7. – Л., 2005. – С. 651.

²⁸ *Грушевський М.* Ще про грамоти кн[язя] Льва галицького: З приводу статті проф. Линниченка // Там само. – С. 470–471.

²⁹ Там само. – С. 471.

³⁰ *Герасимчук В.* Михайло Грушевський як історіограф України // ЗНТШ. – Т. СXXXIII. – Л., 1922. – С. 10.

³¹ *Сисин Ф.* «Історія України-Руси» Михайла Грушевського та творення національної історіографії. – С. 3.

³² *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. V – Л., 1905. – С. V–VI.

світ. Зокрема така доля спіткала підготовлений 1884–1885 рр. Петербурзькою академією наук збірник із перекладом російською мовою дослідження професора Празької торгівельної академії Я.Ржежабка (Режабка) про князя Юрія II («*Jiří II poslední kníže veškeré Malé Rusi*», 1883 р.) і долученням зауважень І.Линниченка, А.Куніка та ін. У своїх примітках до 3-го тому та бібліографічних коментарях (і першого, і другого видання), зокрема таких, як «Грамоти Андрія, Льва і Юрія-Болеслава» та «Література останніх десятиліть Галицько-Волинської держави», М.Грушевський не раз посилається на цю працю чеського історика, називаючи її «солідною монографією, що оживила дуже літературу сього часу і особливо мала важне значіння в питанні про особу Юрія II»³³. Адже саме Я.Ржежабек уперше навів низку аргументів, що дозволили йому ототожнити постать Юрія II з Болеславом Тройденовичем. Цю версію прийняли майже всі тогочасні дослідники епохи Галицько-Волинського князівства, зокрема й М.Грушевський³⁴.

Добре орієнтуючись у наукових новинках, 9 травня (за ст.ст.) 1900 р. М.Грушевський звернувся до колишнього випускника Університету св. Володимира, учня В.Антоновича, професора Новоросійського університету, авторитетного знавця історії Галицької Русі І.Линниченка з проханням:

«Я в цей час пишу історію Галичини в 1 пол. XIV віку (для Історії України-Руси, III). Не знаю, чи з'явилася друком Ваша стаття про роботу Режабка, але через те, що на неї були вже посилання в пресі, мені в усякому випадку хотілося б прийняти її до уваги. Чи не могли б Ви прислати хоча б відбитку її чи хоч коректурні аркуші?»³⁵.

Цей лист – надзвичайно важливе джерело не лише до відтворення творчої лабораторії історика, але й аргумент щодо визначення крайніх дат підготовки тексту першого видання 3-го тому «Історії України-Руси»: щонайменше у травні 1900 р. учений уже активно працював над ним. Уже 5 липня того року на засіданні Історично-філософської секції НТШ завершено працю розглянули та схвалили до друку як 3-й том «Збірника Історично-філософської секції Наукового товариства імені Шевченка», а якщо б обсяг її перевищив 35 аркушів – поділити на два томи «Збірника». Проте, за бажанням автора, окрема

³³ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. III. – Л., 1900. – С. 562; *Його ж.* Історія України-Руси. – Т. III. – Л., 1905. – Вид. 2-ге. – С. 524.

³⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. III. – С. 569–571; *Його ж.* Історія України-Руси. – Т. III. – Вид. 2-ге. – С. 529–530.

³⁵ Хмарський В. Листування Івана Линниченка та Михайла Грушевського // Український історик. – 2002. – Ч. 1/4. – С. 543. І.Линниченко присвятив Юрієві II спеціальну розвідку «Юрий II, последний князь Малой Руси», опубліковану на шпальтах «Чтений в Историческом обществе Нестора-летописца» 1888 р. (кн. 2). У 1894 р. він захистив докторську дисертацію «Черты из истории сословий в Юго-Западной (Галицкой) Руси XIV–XV в.», котра 1899 р. в перекладі українською М.Павлика та з передмовою М.Грушевського вийшла як 7-й том «Руської історичної бібліотеки» під назвою «Суспільні верстви Галицької Русі XIV–XV ст». Про взаємини М.Грушевського та І.Линниченка див.: *Толочко О.П.* Дві не зовсім академічні дискусії (І.А.Линниченко, Д.І.Багалій, М.С.Грушевський) // Український археографічний щорічник: Нова серія. – Вип. 2. – К., 1993. – С. 92–103; *Хмарський В., Белоусова Л.* М.С.Грушевський та одеські науковці // Архіви України. – 1996. – № 1/3. – С. 61–68; *Музичко О.* Михайло Грушевський та Іван Линниченко: нові штрихи до історії взаємин двох істориків // Пам'ятки: Археографічний щорічник. – Вип. 11. – К., 2010. – С. 281–291.

відбитка мала вийти в одному томі³⁶. Урешті обидва рішення було реалізовано за протоколом секції.

Тим часом, відгукнувшись на прохання колеги, одеський професор уже 12 травня (за ст.ст.) 1900 р. надіслав свою працю «Замечания И.А.Линниченка на статью г. Режабка о последнем князе всей Малороссии Юрие II»³⁷. Вдячний М.Грушевський у примітках до першого видання 3-го тому зауважував, що «користав з відбитки, позиченої мені автором», неодноразово посилався на заваги І.Линниченка та полемізував з окремими їх положеннями³⁸.

У подальшому, працюючи над другим виданням 3-го тому, М.Грушевський із нетерпінням чекав виходу збірника про останнього представника галицької династії – Юрія II Болеслава. Відомості про підготовку його до друку, яка після чергової невдалої спроби 1900–1901 рр. активізувалася на початку 1905 р., паралельно з опрацюванням другого видання 3-го тому «Історії України-Руси», український учений отримував від одного з редакторів та авторів збірника – академіка Петербурзької академії наук О.Лаппа-Данилевського³⁹. Так, 10 квітня (за ст.ст.) 1905 р. останній відповідав на прохання М.Грушевського:

«Сборник материалов и исследований о Юрие II ещё не вышел в свет [..]. Хотя Вы едва ли найдёте в сборнике (в теперешнем его виде) много нового, я вышлю его Вам на днях. Со своей стороны я был бы очень благодарен Вам, если Вы по отпечатании листов III тома (если 2-е издание его не выйдет к осени, т.е. к 1 сентября), имеющих отношение к Юрию II, были бы настолько добры и прислали их мне»⁴⁰.

У довгоочікуваному збірнику М.Грушевського цікавила не лише праця Я.Ржежабка, але й додатки та зауваження до неї, долучені тексти грамот галицьких князів, розвідка О.Лаппа-Данилевського про печатки останніх галицько-володимирських володарів. На жаль, на час другого видання 3-го тому збірка «Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси» так і не вийшла друком, побачила світ лише 1907 р. і наступного року була прорецензована М.Грушевським⁴¹. Отже, готуючи перевидання, учений скористався друкарськими відбитками збірника, які надійшли до Львова від О.Лаппа-Данилевського.

³⁶ Хроніка українсько-руського Наукового товариства імени Шевченка у Львові. – Ч.3 (май – серпень). – Л., 1900. – С.5.

³⁷ Хмарський В. Листування Івана Линниченка та Михайла Грушевського. – С.544.

³⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.ІІІ. – С.562, 564, 567–570, 576–577; Його ж. Історія України-Руси. – Т.ІІІ. – Вид. 2-ге. – С.103, 127, 132, 135–137.

³⁹ Під час цієї спроби на прохання одного з авторів збірника – С.Пташицького – М.Грушевський надіслав список новітньої літератури за темою, що вийшла після статті Я.Ржежабка (див.: Хмарський В. Листування Івана Линниченка та Михайла Грушевського. – С.545; Грушевський М. [Рец.]. Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси: Сборник материалов и исследований, сообщённых О.Гонсиоровским, А.А.Куником, А.С.Лаппо-Данилевским, И.А.Линниченко, С.Л.Пташицким и И.Режабком. – Санкт-Петербург, 1907 // Грушевський М. Твори: У 50 т. – Т.16. – Л., 2012. – С.47–49.

⁴⁰ «Прошу принять уверение в совершенном почтении и преданности»: Письма А.С.Лаппо-Данилевского М.С.Грушевскому: 1905–1914 гг. / Публ. та прим. И.Б.Матяш // Исторический архив (Москва). – 2002. – №4. – С.139.

⁴¹ Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси... Грушевський М. [Рец.]. Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси... – С.47–49.

До названої збірки ввійшли не лише зауваги І.Линниченка на статтю Я.Ржежабка, написані 28 грудня (за ст.ст.) 1884 р., але і його «Дополнения к “Замечаниям”» та «Дополнительные заметки»⁴². У бібліографічній примітці «Література останніх десятиліть Галицько-Волинської держави» до другого видання 3-го тому М.Грушевський відзначав, що «Дополнения к “Замечаниям”» І.Линниченко написав «з поводу першого видання сього тому моєї Історії»⁴³. На цій обставині він наголошував також у своїй рецензії на збірник «Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси»⁴⁴. Ми не випадково детально зупиняємося на цьому сюжеті, оскільки у своїх доповненнях І.Линниченко висловив цілу низку критичних зауважень стосовно окремих сюжетів першого видання 3-го тому праці М.Грушевського. Тож цей текст одеського історика, підготовлений приблизно 1901 р., можна вважати першою та єдиною науково-полемічною рефлексією на 3-й том «Історії України-Руси»⁴⁵.

У своїх «Дополнениях к “Замечаниям”» І.Линниченко розвивав широку дискусію з приводу висновків М.Грушевського про незначну залежність Галицької Русі від татар; не погоджується із його сумнівами щодо достовірності джерела, яке вказує на час та обставини смерті дружини Юрія II; категорично заперечував гіпотезу, висловлену у відповідному розділі 3-го тому, що дружиною волинського князя Любарта Гедиміновича могла бути донька Юрія II, чим пояснюється його призначення галицько-волинським князем своїм евентуальним спадкоємцем⁴⁶. На всі ці репліки опонента М.Грушевський відреагував у другому виданні 3-го тому. Щодо залежності галицько-волинських земель від татар відстоював попередню позицію про її «розмірно легкий» характер; стосовно дружини Любарта наголошував, що висловлене ним припущення залишається гіпотезою у цьому складному для однозначного вирішення питанні⁴⁷.

Критичну студію одеського історика дослідники до цього часу не розглядали ані в контексті взаємин між М.Грушевським та І.Линниченком, ані в контексті оцінок сучасниками М.Грушевського його творчої спадщини⁴⁸. Власне, ці «Дополнения...» поклали початок довготривалій науковій полеміці, що

⁴² Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси... – С.81–112, 205–206.

⁴³ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.ІІІ. – Вид. 2-ге. – С.525.

⁴⁴ Грушевський М. [Рец.]. Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси... – С.49.

⁴⁵ Ще в листі до М.Грушевського від 12 травня (за ст.ст.) 1900 р. І.Линниченко зауважував про необхідність доопрацювання своїх «Замечаний...» на статтю Я.Ржежабка: «Академія наук звернулася до мене з пропозицією випустити нарешті рецензію в світ і з питанням, чи не бажав би я зробити якісь додатки. Це мене дуже утруднює – стаття написана 16 років тому, і її треба було б зовсім переробити, так як в теперішньому вигляді вона вже застаріла» (цит. за: Хмарський В. Листування Івана Линниченка та Михайла Грушевського. – С.544). 3 листопада (за ст.ст.) 1900 р. він повідомляв М.Грушевському, що з Академії наук його «продовжують бомбардувати» щодо необхідності переробити «мої зауваги на Режабка» (див.: Там само. – С.545). За відомостями М.Грушевського, поданими в його рецензії на видання «Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси», цю збірку, підготовлену ще 1884–1885 рр., уже в новому форматі було завершено на 1901 р., але вона не вийшла й цього разу (див.: Грушевський М. [Рец.]. Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси... – С.48).

⁴⁶ Замечания И.А.Линниченка на статью г. Режабка о последнем князе всей Малороссии Юрие II // Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси. – С.109–112, 107.

⁴⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.ІІІ. – Вид. 2-ге. – С.103, 127, 531–532.

⁴⁸ Музичко О. Михайло Грушевський та Іван Линниченко. – С.281–291; Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець ХІХ – 30-ті роки ХХ ст.). – К.; Дрогобич, 2008. – С.41–74.

продовжилася між І.Линниченком та М.Грушевським у 1904 р. з приводу ще одного сюжету 3-го тому «Історії України-Руси» – автентичності грамот галицького князя Лева⁴⁹. Підставою до дискусії, окрім спеціальної статті львівського професора «Чи маємо автентичні грамоти кн[язя] Льва?», послужили також його попередні висновки, анонсовані в першому виданні 3-го тому. М.Грушевський стверджував, що серед усіх відомих грамот Лева Даниловича «нема ані одної певної», зауважуючи при цьому у примітках, що І.Линниченко три з них «уважає можливим признати автентичними»⁵⁰.

Ця дискусія мала ще науковий характер, хоча М.Грушевський у своїй відповіді їй відзначав некоректність опонента, котрий спотворював його висновки⁵¹. Особливо ж обурювався заявою І.Линниченка про упередження думок автора «Історії України-Руси», вважаючи це «огульним осудженням» усієї праці, «майже недоступної російським читачам (у Росії забороненої через українську мову, якою вона написана)»⁵². І.Линниченко усвідомлював результати своєї безтактності, адже пізніше в листі до О.Лаппа-Данилевського від 5 серпня (за ст.ст.) 1906 р. зауважував: «Грушевский на меня сердит»⁵³.

Загалом поведінка І.Линниченка щодо перших трьох томів великого наративу М.Грушевського була сповнена суперечностей. З одного боку, ще 1900 р. він мав намір започаткувати при Одеському товаристві історії та старожитностей премію за найкращі праці з минулого «Південної Русі» та першою відзначити саме «Історію України-Руси», що свідчить про позитивне сприйняття проекту⁵⁴. З іншого боку, він уважав М.Грушевського тенденційним, зауважуючи в листі до О.Шахматова від 23 лютого (за ст.ст.) 1905 р.: «[...] в Истории Украины тенденция – разорвать русскую и малорусскую историю»⁵⁵. Власне від 1905–1907 рр. загострилися світоглядні суперечності двох учених, які стали відомими та підігрівалися в російських шовіністичних колах. Так, уже після виходу «Ілюстрованої історії України» М.Грушевського один з його

⁴⁹ *Линниченко И.А.* Грамоты галицкого князя Льва и значение подложных документов как исторических источников. – С.80–102. Це була реакція І.Линниченка насамперед на статтю М.Грушевського «Чи маємо автентичні грамоти кн[язя] Льва? Критично-історична розвідка», опубліковану у «ЗНТШ» (т.XLV, кн.1, Львів, 1902, с.1–22; передрук: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. – Т.7. – С.442–460). Наступним кроком у цій полеміці стала стаття: *Грушевський М.* Ещё о грамотах кн[язя] Льва галицкого: По поводу ст[атьи] проф. Линниченка // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. – Т.IX. – Кн.1. – С.268–283 (передрук: *Грушевський М.* Ще про грамоти кн[язя] Льва галицького: З приводу статті проф. Линниченка // *Його ж.* Твори: У 50 т. – Т.7. – С.461–471).

⁵⁰ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.III. – С.190, 558. Цю дискусію підсумував сучасний дослідник проблеми О.Купчинський. Він відзначив неабияку заслугу обох фахівців у вивченні грамот князя Лева та застосуванні методів оцінювання документів у контексті конкретних історичних умов (див.: *Купчинський О.* Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV ст.: Дослідження, тексти. – Л., 2004. – С.21–22). Водночас історик наголошує, що новинявлені матеріали, зокрема нові тексти грамот, суперечать категоричному твердженню М.Грушевського, позаяк на сьогодні дві грамоти князя Лева можна вважати автентичними (див. коментар О.Купчинського до статті М.Грушевського «Чи маємо автентичні грамоти кн[язя] Льва?» // *Грушевський М.* Твори: У 50 т. – Т.7. – С.651–652).

⁵¹ *Грушевський М.* Ще про грамоти кн[язя] Льва галицького... – С.469–470.

⁵² Там само. – С.470.

⁵³ *Музичко О.* Михайло Грушевський та Іван Линниченко. – С.284.

⁵⁴ Там само. – С.283.

⁵⁵ Там само. – С.284.

опонентів – професор Університету св. Володимира Ю.Кулаковський – звернувся до І.Линниченка з пропозицією «отхлопать самым ядовитым образом» названу працю, «поиздеваться над этой нелепостью»⁵⁶. У сенсі цих настанов він писав: «Тряхните стариной, распните пана Грушевского в издевательской статье, как Вы делали когда-то. Раз пропаганда фальшивых идей идёт неприкрыто, то должны же русские историки заступиться за Русь Нестора и “Слова о полку Игоревом”»⁵⁷. Так проявлялися змагання за історичну спадщину Русі та боротьба з дослідником, який узявся за демонтаж російського історичного нарративу⁵⁸.

Слід згадати, що перші претензії М.Грушевського на киеворуський період прозвучали ще в гімназійний період. Красномовною називають літературознавці його спробу поетичного перекладу українською мовою «Слова о полку Игоревім», здійснену приблизно 1884 р. Підзаголовок «Дума українська XII віку» свідчив про початки виразного усвідомлення майбутнім істориком основних віх розвитку українського народу та традицію вести відлік української історії від давньоруської доби, розвинену згодом у своїх наукових працях, зокрема «Історії України-Руси»⁵⁹.

Заключним акордом дискусії між М.Грушевським та І.Линниченком, яка спалахнула після виходу 3-го тому «Історії України-Руси», став «не зовсім академічний» виступ одеського професора – його відкритий лист уже керівникові Української Центральної Ради, в якому чітко відбилися світоглядні розбіжності вчених, їх українська та малоросійська ідентичності⁶⁰.

Науково-критичні зауваги І.Линниченка щодо змісту окремих сюжетів першого видання 3-го тому «Історії України-Руси» побачать світ лише 1907 р., натомість автора цікавила поточна реакція. Майже цілковито замовчували цей том, як і загалом завершений цикл давньої української історії (томи I–III), російські історики, насамперед через заборону поширення українських видань у Росії⁶¹. Не надто активним було й українське інтелектуальне середовище,

⁵⁶ Музичко О. Михайло Грушевський та Іван Линниченко. – С.286. Про публіцистичну полеміку між Ю.Кулаковським та М.Грушевським див.: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. – Т.3. – Л., 2005. – С.418–423, 658–661, 669–670. На допис Ю.Кулаковського «Русским людям, именующим себя “украинцами”», опублікований 19 вересня (за ст.ст.) 1915 р. у шовіністичному «Киевлянині», та злобну статтю редактора цього часопису В.Шульгіна «Неблагодарное дело», спрямовані проти лідера українського руху та українства загалом, М.Грушевський відгукнувся двома публіцистичними виступами: «Глінный прах» і «Камінь спотикання».

⁵⁷ Музичко О. Михайло Грушевський та Іван Линниченко. – С.286.

⁵⁸ Плохий С. Великий переділ: Незвичайна історія Михайла Грушевського. – С.108.

⁵⁹ Бурлака Г. Лектура Михайла Грушевського доуніверситетських часів // Український археографічний щорічник: Нова серія. – Вип.18. – К., 2013. – С.304; Дума про військо Игореве: Дума українська XII віку / Переклав з староукраїнської на сучасну мову М.Грушевський // *Грушевський М.* Твори: У 50 т. – Т.12. – Л., 2011. – С.347–350.

⁶⁰ Линниченко И. Малорусский вопрос и автономия Малороссии: Открытое письмо проф. М.С.Грушевскому. – Петроград; Одесса, 1917. Перша частина брошури була написана відразу після виходу статті «Звичайна схема “русской” історії та справа раціонального укладу історії східного слов’янства» М.Грушевського. Піддавши критиці цю революційну студію, а отже й концепцію українського націєтворчого гранд-нарративу М.Грушевського, І.Линниченко доповнив свою «працю» публіцистичними випадками щодо майбутнього устрою України. Він заперечив можливість існування незалежної української держави, обґрунтовуючи це тезою про брак серед українського народу державотворчого потенціалу.

⁶¹ *Грушевський М.С.* Автобіографія. 1926 р. – С.230.

на що вчений нарікав у листі до Ф.Вовка від 26 серпня (за ст.ст.) 1902 р.: «[...] з українців навіть ніхто рецензії дати не спромігся! А як стогнали за “українською історією”»⁶².

Окрема рецензія на 3-й том першого видання великого нарративу М.Грушевського так і не вийшла. Лише наприкінці 1902 р. коротко висвітлив його зміст В.Доманицький, подавши в «Киевской старине» огляд перших трьох томів корпусу:

«Два роки тому у Львові вийшов у світ уже третій том повної “Історії України”, вельми цінної й капітальної праці відомого вченого, проф. М.Грушевського, – праці, відсутність якої в нашій літературі давно й сильно давалася взнаки... Тепер ця велика прогалина починає заповнюватися: ми маємо три солідні томи історії нашого краю й народу рідною мовою»⁶³.

Далі автор нарікав на індивергентизм російських та українських істориків, які обійшли увагою цю «солідну працю». Полишаючи на «шп. присяжних істориків» критичний розгляд трьох томів «Історії України-Руси», що побачили світ на той час, В.Доманицький подав лише загальну характеристику кожного тому. Щодо змісту 3-го, автор наголошував на ґрунтовних висновках М.Грушевського стосовно розвитку Києва після навали Батия, відзначав особливу важливість глави про суспільно-політичний устрій українських земель в XI–XIII ст. та насиченість цікавими фактами глави про тогочасний побут і культуру, поступове утвердження християнства⁶⁴.

За обставин, що склалися, М.Грушевський мусив і сам подбати про поширення національної схеми української минувшини, наукових концепцій, закладених в «Історії України-Руси». У 1904 р., використавши трибуну «Журнала министерства народного просвещения», у спеціальному огляді про видавничі проекти очолюваного ним Наукового товариства імені Шевченка у Львові інформував також і про власний корпус з української історії⁶⁵. Подаючи загальну тематичну характеристику глав 3-го тому, особливий наголос учений зробив на підрозділі, присвяченому «Угорській Русі». Саме він, на думку автора, «цікавий своєю цілковитою новизною», оскільки презентований угорськими документами XII–XIII ст. про угорські провінції, заселені русинами⁶⁶. Наприкінці власного огляду М.Грушевський наголошував:

«Я дозволив собі детальніше викласти схему мого курсу, заяк, за винятком нещодавно надрукованого в “Киевской старине” огляду перших трьох томів, я не знаходив у російській

⁶² Листування Михайла Грушевського. – К.; Нью-Йорк; Париж; Л.; Торонто, 2001. – Т.2 / Ред. Л.Винар; упор. Р.Майборода, В.Наулко, Г.Бурлака, І.Гирич. – С.167.

⁶³ Доманицький В. [Рец.]. Історія України-Руси проф. Михайла Грушевського. Видання Наукового товариства ім. Шевченка. Львів, 1898–1900 рр. Томи I (1–495), II (1–403), III (1–700) // Грушевський М. Твори: У 50 т. – Т.46. – Кн.1. – Л., 2015. – С.71.

⁶⁴ Там само. – С.74–76.

⁶⁵ Грушевский М. Львовское учёное общество им. Шевченко и его вклады в изучение Южной Руси // Журнал министерства народного просвещения. – Кн.3. – Санкт-Петербург, 1904. – С.117–148 (укр. передрук див.: Грушевський М. Твори: У 50 т. – Т.7. – С.505–532).

⁶⁶ Там само. – С.512.

науковій літературі жодних відомостей про нього, тим часом особи, що займаються історією давньої Русі й західноруською історією, можуть знайти у ньому не одну корисну вказівку»⁶⁷.

У контексті презентації засад української історичної науки та її найвагомішого здобутку – «Історії України-Руси» – слід розглядати й статтю М.Грушевського «Звичайна схема “русской” історії та справа раціонального укладу історії східного слов’янства»⁶⁸. Ця праця стала справжньою «концептуальною революцією», відокремивши український і російський наративи⁶⁹. Головною тезою про те, що «общерусской» історії й не може бути, як нема «общерусской» народності», український історик підкреслив штучність історичної схеми імперського наративу та наголосив на праві кожної зі східнослов’янських народностей на власну історію⁷⁰. Автор окреслив схему «нової конструкції історії східного слов’янства», закладену в перших томах «Історії України-Руси», що, безперечно, стало викликом російській історіографії та індивідуальним подвигом ученого⁷¹. Як слушно відзначав Я.Ісаевич, «Звичайна схема...» легітимізувала український національний рух та його домагання⁷². Ідучи за цією тезою, можемо зауважити, що своєю програмною статтею М.Грушевський легітимізував насамперед концепцію «Історії України-Руси» про самобутні витоки української народності.

Дбаючи про вихід українського національного наративу на арену російської історіографії, М.Грушевський переймався не задоволенням власних наукових амбіцій, а насамперед прав української нації. Нагальна ж потреба репрезентації української національної ідеї не лише в російському, але й у світовому науковому просторі змушувала вченого задуматися над перекладом

⁶⁷ Грушевський М. Твори: У 50 т. – Т.7. – С.514.

⁶⁸ *Грушевський М.* Звичайна схема «русской» історії й справа раціонального укладу історії східного слов’янства // Статті по славяноведению. – Вып.1. – Санкт-Петербург, 1904. – С.298–304 (передрук: *Його ж.* Твори: У 50 т. – Т.1. – С.75–82). Узгоджуючи умови майбутньої співпраці М.Грушевського з академічним виданням «Статті по славяноведению», його редактор В.Ламанський наголошував:

«Что касается до малорусского языка, то скажу откровенно, – ни одному великорусу малорусская речь не представляет никаких трудностей, а тем более славистам, знакомым со всеми слав[янскими], зап[адными] и вост[очными] наречиями; но не мне только, а и такому малорусу, как покойный Потебня, галицко-русский язык учёных статей и исследований казался малопонятным. В одном из своих писем ко мне, незадолго до смерти, он выразился о нём несколько сильнее и резче. В виду этого я полагаю бы, если статья малорусская будет иметь интерес общерусский и даже общеславянский, необходимым приложить её русский перевод; если же она будет иметь интерес чисто местный, т. е. австрийско-галицко(польско)-русский, то ограничиться изложением (кратким) её содержания»

(див.: ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.584. – Арк.2). Усвідомлюючи, що його «Звичайна схема...» має не лише «общерусское», але й «общеславянское» значення, М.Грушевський принципово подав її українською мовою, знайомою всім славистам, яким вона насамперед і адресувалася.

⁶⁹ *Плохий С.* Великий переділ: Незвичайна історія Михайла Грушевського. – С.157.

⁷⁰ *Грушевський М.* Звичайна схема «русской» історії... – С.81.

⁷¹ Там само. – С.82.

⁷² *Ісаевич Я.* Праця Михайла Грушевського «Про дві схеми східноєвропейської історії» – історіографічний і політичний контекст // Михайло Грушевський і Західна Україна: Доповіді й повідомлення наукової конференції. – Л., 1995. – С.83–90.

своїєї праці як російською, так і німецькою чи французькою мовами, або підготовкою популярного видання на цих мовах. Тут М.Грушевському пригадалася, імовірно, думка відомого антрополога, етнографа та археолога Ф.Вовка, який ще 1895 р., пояснюючи свою співпрацю з різними європейськими виданнями, писав із Парижа:

«Пишу ж я туди [...] задля того, щоб хоч потроху заводити українську працю до загально-європейської науки, щоб якомога частіше нагадувати людям, що є на світі Україна і щоб добитись признання її коли не у політиці, то хоч у науці. [...] Поки ми діждемо, що наші наукові праці читатимуть по-українському, нам треба самим іти назустріч до європейської науки і прямувати до того, щоб у неї нас приймали як своїх»⁷³.

Львівський професор солідаризувався з цією думкою лаконічною відповіддю: «Цілком признаю популяризацію нашої науки в Європі»⁷⁴. А коли усвідомив невідкладність вирішення цієї проблеми, саме Ф.Вовка він одним із перших інформував про власні наміри: «Свою “Історію” я хотів би бачити в перекладі на якусь світову мову. Не тільки тому, що не хотів би, аби деструктори моєї роботи занапали її в українським виданню [...], але також і тому, що се причинилося й до популяризації нашої національної ідеї»⁷⁵. У відповідь Ф.Вовк радив: «Поки що скажу тільки, що видати Вашу працю у якій-небудь світовій мові конче треба, бо інакше справді вона дійде до європейської науки хіба через півсотні літ»⁷⁶.

Про плани вченого вивести свої наукові студії, власне історію українського народу на європейську арену, свідчать і його щоденникові нотатки. Так, за два дні після відзначення 37-річчя, 19 вересня (за ст.ст.) 1903 р., спілкуванням із багатолітнім «другом» – щоденником, М.Грушевський намагався подолати чергову депресію, причиною якої були «гадки про те, що мині не удалося досягнути відповідного успіху своєю науковою роботою, що мене не поважають в львівських кругах народовецьких, чи властиво – не уважають потрібним показувати поважанне»⁷⁷. Особливе занепокоєння викликала справа життя, фундаментальна історія України:

«Все лізло до голови, що за п'ять майже літ вона [“Історія України-Руси”] і все, що в ній, зісталося в наук[ових] кругах незвісним (особливо прикро вразило мене систематичне замовчування у Нідерле, “Sl[ovanské] Starož[itnosti]”⁷⁸, що я тепер читав – одні

⁷³ Листування Михайла Грушевського. – Т.2. – С.106–107.

⁷⁴ Там само. – С.109.

⁷⁵ Там само. – С.167.

⁷⁶ Там само. – С.169–170.

⁷⁷ ЦДАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.275. – Арк.65.

⁷⁸ Ідеться про перший том фундаментальної праці чеського археолога, етнографа, історика-славіста Л.Нідерле – «Слов'янські старожитності» («Slovanské Starožitnosti»), що побачив світ у Празі 1902 р. У 1899 р. в редактованому Л.Нідерле часопису «Věstník Slovanských Starožytností» було опубліковано першу розлогу рецензію М.Кордуби на 1-й том «Історії України-Руси» М.Грушевського (див.: Наулко В. Листи Любора Нідерле до Михайла Грушевського // Український археографічний щорічник: Нова серія. – Вип.10/11. – К., 2006. – С.631–639; Тельвак В. Перший том

не знають, а другі промовчують, і землячки грають в руку ворогам!) [...]. Прикре почуте, що я не можу скинутися сих прикрас, сильно гнітило мене. Але тепер я чую себе ліпше фізично і морально [...]. З приємністю переглядаю нову літературу, доповняю І т[ом] «Історії» й реферую для «Записок». Може німецький переклад і скорочені курси – французький і руський – можуть мині проломити замовчування польських і російських шовіністів і незнання інших?», – підсумовував свої настрої та окреслював плани львівський професор⁷⁹.

Незадоволення відсутністю посилань на «Історію України-Руси» в першому томі «Слов'янських старожитностей» одного з найавторитетніших фахівців зі слов'янської історії й етнології – чеха Л.Нідерле слід також розглядати в контексті бажання М.Грушевського прокласти шлях своїй праці в Європу й Росію. Фундаментальна праця Л.Нідерле, котра відразу викликала неабиякий інтерес серед славістів, могла «відкрити шляхи» для українського національного нарративу водночас у двох важливих напрямках – європейському й російському.

Торувати шлях до презентації своїх наукових ідей в Європі М.Грушевському допомогло запрошення Російської вищої школи суспільних наук у Парижі прочитати курс з української історії, яке він із задоволенням прийняв⁸⁰. Тематику лекцій фахівець активно обговорював в епістолярному діалозі з Ф.Вовком, котрий ініціював кандидатуру М.Грушевського⁸¹. Свій курс дослідник назвав «Очерк истории украинского (малорусского) народа», про що повідомляв Ф.Вовкові ще під час його підготовки⁸². Упродовж 19 квітня – 4 травня (за н.ст.) 1903 р. львівський професор прочитав вісімнадцять лекцій з історії України від найдавніших часів до національного відродження ХІХ ст. (по дві тричі на тиждень, з 10.00 до 12.00), а сам курс «піднявся один з більших видавців парижських видати своїм коштом на французькій мові»⁸³. Повернувшись, учений відразу взявся за підготовку тексту з метою видання його російською та французькою мовами. Першим вирішив реалізувати «французький проект», з яким не пощастило через «трудности з перекладом»⁸⁴. Спочатку М.Грушевський надіслав рукопис М.Ге – синові відомого художника. Проте, як свідчать листи його самого та Ф.Вовка, котрий активно допомагав

«Історії України-Руси» Михайла Грушевського в оцінках сучасників // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип.17. – К., 2007. – С.16–38; *Його ж.* Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників. – С.54–56). Наукові взаємини українського й чеського фахівців були довготривалими, не позбавленими дискусій, часом із політичним забарвленням (див.: *Плохий С.* Великий переділ: Незвичайна історія Михайла Грушевського. – С.134–137).

⁷⁹ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.275. – Арк.65–65 зв.

⁸⁰ *Грушевський М.С.* Автобіографія. 1926 р. – С.231.

⁸¹ Листування Михайла Грушевського. – Т.2. – С.172, 175–183.

⁸² Там само. – С.179.

⁸³ Літературно-науковий вістник. – Т.ХХІІ. – Кн. VI. – Л., 1903. – С.224–225.

⁸⁴ *Грушевський М.С.* Автобіографія. 1926 р. – С.232.

щодо історичної термінології, перекладачеві забракло фахових знань історії та й часу⁸⁵. До того ж, як згодом з'ясувалося, «він зовсім не знає о стільки фран[цузької] мови, щоб за це братись!»⁸⁶. Через домовленість із видавництвом М.Грушевський поспішав, постійно підганяючи М.Ґе, але цей поспіх результату не дав. Так було згаяно більше року. Із серпня 1904 р. за переклад із великим захопленням узялася В.Ґончарова, проте після лютого 1905 р. співпраця і з нею обривається⁸⁷. Французький текст нарисів історії українського народу світ не побачив. Така ж доля спіткала пізніше й ідею англomовного перекладу, ініційованого громадсько-політичним діячем і публіцистом В.Степанківським⁸⁸.

Не менше проблем, щоправда іншого характеру, випало й на долю російського видання «Очерка...»⁸⁹. Імовірно розчарований затягуванням французького перекладу, із початку 1904 р. учений активно береться за реалізацію проекту російською мовою, уважаючи цей крок «одиноким способом відчинити дорогу своїм науковим публікаціям до Росії»⁹⁰. Нагальність цієї праці львівський професор обґрунтовував також у щоденнику (запис від 13 березня (за ст. ст.) 1904 р.): «В сих місяцях я багато передумав над системою замовчування нас і над актуальними потребами популяризування нашої роботи. Я багато помилюся, ставши осторонь і покладаючися, що наша робота сама собі проб'є дорогу. Ні, може не пробити, бо забагато інтересованих contra»⁹¹.

На допомогу прийшли колеґи та приятелі з Петербурґа: М.Карєєв, М.Славинський, О.Лотоцький, П.Стебницький, які вели перемовини з видавцями, дбали про цензурний дозвіл, рецензії та розповсюдження книги. Особливу активність щодо «організації» рецензій на шпальтах російських часописів проявив О.Лотоцький. Уже через два місяці після виходу «Очерка...», 14 грудня (за ст.ст.) 1904 р., він звітував: «Після рецензій книжка піде ще

⁸⁵ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.9. Цей корпус листів свідчить, що М.Ґе працював над «Очерком...» від червня 1903 до листопада 1904 рр., переклавши одинадцять глав. Див. також: Листування Михайла Грушевського. – Т.2. – С.187, 189–190, 192–193, 195–196, 204, 206.

⁸⁶ Листування Михайла Грушевського. – Т.2. – С.206.

⁸⁷ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.423. В одному з листів до М.Грушевського від 9 листопада (за н.ст.) 1904 р. В.Ґончарова висловлювала своє враження про «Очерк...»:

«Ваша книга в высшей степени интересна. Она даёт совершенно новый взгляд на историю Руси; в верности и логике Ваших выводов сомневаться невозможно. Прочитав Вашу книгу, невольно является желание ближе ознакомиться с теми источниками, на которые Вы указываете и, прежде всего, с Вашей Историей Украины; надеюсь её найти в Национальной или Женевской библиотеке»

(див.: Там само. – Арк.13 зв.). Найвірогідніше, причиною згорання співпраці був також неякісний переклад. Про свій рівень володіння французькою мовою сама В.Ґончарова зізнавалася: «Максим Максимович [Ковалевский] очевидно в своём отзыве преувеличил мои познания во французском языке» (Там само. – Арк.4 зв.).

⁸⁸ *Грич І., Тодійчук О.* Листи українських соціал-демократів до Михайла Грушевського // Український археографічний щорічник: Нова серія. – Вип. 8/9. – К., 2004. – С.637–638, 648–652.

⁸⁹ *Грушевський М.* Щоденник [1904–1905 рр.] / Підгот. до друку І.Грича, О.Тодійчук // Український історик. – 2006–2007. – Ч.4/1–2. – С.16, 18–19, 21, 23, 26. Докл. див.: *Кавунник В.* Історія видання «Очерка» Михайла Грушевського // *Грушевський М.* Твори: У 50 т. – Т.22. – Л., 2015. – С.V–XLII.

⁹⁰ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.V. – С.VII.

⁹¹ *Грушевський М.* Щоденник... – С.24.

швидше. Такий успіх ще більше звертає на себе увагу [...]. Сердечно Вас з тим здоровлю! І як все щасливо склалося навіть з цензурою. Місяцем раніше або пізніше книжка ні за що не прошла б!»⁹². За дослідженнями В.Тельвака, на перше видання «Очерка истории украинского народа», яке сприяло ознайомленню російського суспільства з національною моделлю української минушнини та започаткувало широке обговорення наукової концепції М.Грушевського у професійних колах, відгукнулися більшість російських історичних часописів. На сьогодні відомо про 13 рецензій на перше видання «Очерка...», які з'явилися впродовж 1905 р.⁹³ Авторами були О.Яцимирський, М.Чечулін, В.Сторожев, Г.Житецький та ін.⁹⁴ Відзначаючи наукове значення видання, висловлювалися й зауваження полемічного характеру, які стосувалися насамперед спадкоємності державницької традиції від Київської Русі до Галицько-Волинського князівства. Були, як зауважував сам М.Грушевський, і злобні «голоса из оврага», що лунали з вуст опонентів українства з правомонархічного табору⁹⁵.

Сам же вчений надавав особливої ваги виданню, нотуючи у щоденнику: «Коли б і не довів “Історії”, то “Очерк” дає все ж провідну гадку»⁹⁶. І дійсно, саме після останнього російські рецензенти вже не випускали з поля зору й велику історію М.Грушевського. До них, слідом за публікацією німецькомовного перекладу 1-го тому «Історії України-Руси», активно долучилися європейські дослідники. Перспективу виходу праці найавторитетнішого українського фахівця мовою тогочасної науки оцінив учень М.Грушевського – С.Томашівський. В очікуванні цього епохального видання він передбачав, що це «зробить честь не тільки авторові, але й нації; аж тоді почнеться правдиве і глибше зацікавлення європейського авторитетного світа нашою минувиною і теперішнім положенням»⁹⁷. Задуманий ще 1900 р., проект побачив світ лише 1906 р. у перекладі Ф.Носсі та за редакторського опрацювання перекладу І.Франком⁹⁸. Про надзвичайне зацікавлення прадавньою історією Східної Європи загалом, та генезою українського народу зокрема, свідчать численні рецензії й огляди на видання, які подали українські (І.Франко, С.Томашівський, В.Милькович), польські (А.Брікнер, Ф.Равіта-Гавронський), чеські (К.Кадлець, Я.Славік),

⁹² Грушевський М. Твори: У 50 т. – Т.22. – С.486.

⁹³ Там само. – Т.46. – Кн.1. – С.576–578.

⁹⁴ Тельвак В. Науково-популярні праці Михайла Грушевського в історіографічних дискусіях початку ХХ ст. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип.Х. – Дрогобич, 2006. – С.350; Його ж. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників... – С.63–70.

⁹⁵ Грушевський М. Очерк истории украинского народа. Изд. 2-е, доп. – Санкт-Петербург, 1906. – С.ПІ; Тельвак В. «Ереснарх украинского движения» (рецепція творчої спадщини М.Грушевського в російському правомонархічному середовищі першої третини ХХ ст.) // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип.20. – К., 2010. – С.135–136.

⁹⁶ Грушевський М. Щоденник... – С.57 (запис від 13–14 червня 1905 р.).

⁹⁷ Томашівський С. Нова книжка – нові часи (Проф. М.Грушевський – Очерк истории украинского народа. – Санкт-Петербург, 1904) // Грушевський М. Твори: У 50 т. – Т.46. – Кн.1. – С.113. Про оцінку цього перекладу українською громадськістю (в тому числі І.Франком, С.Томашівським) див.: *Syn F. Introduction to the History of Ukraine-Rus' // Hrushevsky M. History of Ukraine-Rus'. – Fedoruk Ja. Overcoming Historical Stereotypes and Analyzing Ukrainian Foreign Policy, 1655–57 // Hrushevsky M. History of Ukraine-Rus'. – Vol.9. – Book 2. – Part 2. – Edmonton; Toronto, 2010. – P.XXIX–XXX.*

⁹⁸ Hruševskýj M. Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. – Bd 1. – Leipzig, 1906.

німецькі (Р.Штібе, О.Геч, Л.Гетц), румунські (Н.Йорга) дослідники⁹⁹. Ця широка наукова дискусія, часом доволі неприємна, як-от «огидна» рецензія чернівецького професора, прихильника москвофільського табору В.Мильковича, відіграла визначальну роль у поширенні концепції М.Грушевського про витоки українського народу¹⁰⁰. Сам же вчений, сприймаючи або заперечуючи висновки колег, підсумовував: «Перейшовши всі закиди, набрав я великого поважання до свого І тому»¹⁰¹. Загалом із виходом німецькомовного тому «Історії України-Руси» українська історія вперше стала об'єктом широкої наукової полеміки у середовищі європейських дослідників-славістів.

Одночасно з поширенням ідей «Історії України-Руси» шляхом підготовки перекладів та популярних курсів, базованих на головній концепції гранд-наративу, учений змушений був виборювати право на допущення своєї великої історії в Росію. М.Грушевський устиг скористатися коротким періодом певної лібералізації суспільно-політичного життя в імперії, пов'язаним із призначенням на посаду міністра внутрішніх справ П.Святополка-Мирського. Неповні п'ять місяців його діяльності (з 26 серпня 1904 по 18 січня (за ст.ст.) 1905 рр.) з відчутним послабленням репресій та нагляду за пресою, із перспективами демократичних реформ назвали «весною російського життя» й «епохою довіри». На 27 жовтня (за ст.ст.) 1904 р. М.Грушевський уже підготував на ім'я новопризначеного міністра звернення «про дозвіл “Історії”»¹⁰². Остаточний варіант було завершено 1 листопада (за ст.ст.) 1905 р.¹⁰³ У виявленому нещодавно листі (чернетці), зокрема, наголошувалося на заборонах українського слова, які посилювалися з Емським указом 1876 р. і торкнулися безпосередньо й головної праці автора звернення:

«Между различными употреблениями, сделанными из этого указа цензурною практикою, было также воспрещение к обращению в России всякого рода научных изданий на украинском языке, изданных за границей (даже издания исторических документов и этнографических текстов). Это запрещение, между прочим, тяготеет на моём издании “Исторія Украины-Руси”. Этот большой, строго научный, предназначенный для специалистов труд (четыре тома, вышедшие доселе и обнимающие историю Южной Руси до конца XVI века, заключают в себе около

⁹⁹ *Тельвак В.* Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників... – С.78–90. Текст рецензій див.: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. – Т.46. – Кн.1. – С.157–196.

¹⁰⁰ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.158 зв.; *Тельвак В.* Михайло Грушевський *contra* Володимир Милькович (до проблеми формування дискусійного поля української історіографії початку ХХ ст.) // *Архівознавство. Археографія. Джерелознавство.* – К., 2005. – С.255–269; *Його ж.* Малознана німецькомовна праця Михайла Грушевського. – С.681–701.

¹⁰¹ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.162–163 зв.

¹⁰² Листування Михайла Грушевського. – К.; Нью-Йорк; Париж; Л.; Торонто, 1997. – Т.1 / Упор. Г.Бурлака; ред. Л.Винар. – С.152 (лист від 9 листопада (27 жовтня) 1904 р.). Щодо термінів подачі листа вчений консультувався з відомим діячем українського руху в Петербурзі О.Лотоцьким. У своїх листах до львівського професора той повідомляв: «Про петицію до Мірського напишу як пораджує де з ким» (4 жовтня (за ст.ст.) 1904 р.); «З листом до Мірського треба заждати ще який тиждень, – на се есть причины. Я Вам напишу, коли можна буде» (13 жовтня (за ст.ст.) 1904 р.); «Писати Мірському вже можна» (21 жовтня (за ст.ст.) 1904 р.) (див.: ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.613. – Арк.84 зв., 88 зв., 315 зв.).

¹⁰³ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.1285. – Арк.291–292.

2500 страниц) “абсолютно воспрещён” в России и весьма часто не пропускается цензурою на адреса профессоров университетов и даже столичных учёных заведений наиболее значительных. Смею думать, что это исключение из научного обращения книги, заключающей в себе труд моей жизни, не только в высшей степени тяжело для меня, но неприятно также и для учёных, работающих в России по вопросам, касающимся истории Южной Руси»¹⁰⁴.

Урешті «кінець 1904 р. приніс мені радісну вістку – допущення до Росії Історії»¹⁰⁵. Уже 24 листопада (за ст.ст.) 1904 р. російське міністерство закордонних справ за дорученням Головного управління у справах друку направило повідомлення про дозвіл консулові у Львові¹⁰⁶. Своєю чергою консульство 3 грудня звернулося до дирекції львівської поліції з проханням повідомити професорові М.Грушевському про дозвіл на ввіз до Росії виданого ним «утвору під заголовком “Історія України-Руси”»¹⁰⁷. Поліція виконала цей припис, відправивши 14 грудня на ім'я історика лист¹⁰⁸. Приємна несподіванка надійшла на віллу Грушевських за три дні пополудні, і з цієї нагоди, як обіцяв, на наступний день М.Грушевський «учредив торт»¹⁰⁹. А вже 22 грудня (за ст.ст.) 1904 р. він сповіщав братові Олександрові: «Я маю також приємну новину. На лист мій, писаний 1/XI до Мірського в справі дозволу моєї “Історії” до Росії, дістав сими днями повідомлення від консуля, що “Історію” допущено. Се так приємно, що боюсь вірити, коли на практиці не провірю!»¹¹⁰ У відповідь молодший брат радо вітав старшого: «Какой хороший рождественский подарок – дозволение “Історії”»¹¹¹.

Інформація про дозвіл блискавично поширювалася серед читачів, які з нетерпінням чекали на видання. «Интересуясь историей родной Украйны», мешканець стародавнього містечка Луків А.Денисенко наважився звернутися до автора з листом, в якому прохав підтвердити відомості про дозвіл ввезення до Росії його праці та вказати місце, де її можна придбати¹¹². Щиро вітав М.Грушевського з цією подією В.Доманицький у листі від 16 лютого (за ст.ст.) 1905 р.: «Поздоровляю Вас з проломом в цензурному мурові Вашою “Історією”! Се дуже гарно. Дай Бог, щоб за прикладом “Історії” – пішли “Записки”, “Вістник” і усі видання Товариства»¹¹³.

Загалом у період між першим і другим виданнями 3-го тому, тобто між 1900 та 1905 рр., учений «відсував [...] все, що можна було відсунути» задля реалізації «задачі свого життя»: працював над підготовкою

¹⁰⁴ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.275. – Арк.159–161 зв.

¹⁰⁵ Грушевський М.С. Автобіографія. 1926 р. – С.233.

¹⁰⁶ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.97. – Арк.44 зв.

¹⁰⁷ Там само. – Арк.44.

¹⁰⁸ Там само.

¹⁰⁹ Грушевський М. Щоденник... – С.32.

¹¹⁰ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.1285. – Арк.291–292.

¹¹¹ Там само. – Спр.277. – Арк.360.

¹¹² Там само. – Спр.303. – Арк.308.

¹¹³ Листування Михайла Грушевського. – К.; Нью-Йорк; Париж; Л.; Торонто, 2006. – Т.3 / Упор. Г.Бурлака, Н.Лисенко. – С.350.

4–5-го, другим виданням 1–3-го томів¹¹⁴. Часом, коли від втоми впадав у відчай, страшила думка про перспективу «стратити можливість інтензивної умислової роботи», а шкодував найбільше за тим, «що “Історія” не буде докінчена»¹¹⁵. Крім того, чимало часу вимагала робота в НТШ, «Записках НТШ» та «Літературно-науковому вістнику», виснажували й безкінечні конфлікти в товаристві¹¹⁶.

Головною причиною непорозумінь у НТШ було бажання галицького політикуму перетворити інституцію на такий собі партійний осередок, чому активно протистояв його голова. «Товариство не може бути рекламою для політичних партій, бо є не політичне, а науково-культурне, і з принципу тримається якнайдалше від усього, що пахне політикою», – наголошував учений¹¹⁷. До того ж голову НТШ звинувачували в диктаторських нахилах. Утім пізніше, за 10 років після остаточного відходу М.Грушевського з посади голови товариства, його львівський приятель К.Студинський у листі від 23 вересня 1922 р. писав:

«Коби Ви вже могли до нас вернути! Віджило би наукове життя, змігся би видавничий рух, а то стоїмо на місці без Вашого проводу. Недавно сказав [Ларіон] Свенціцький: “Говорили про проф. Г[рушевського], що він диктатор. Дай нам, Боже, якнайбільше таких диктаторів, що видаватимуть рік річно 15 томів і грошей на се розбудуть!”»¹¹⁸.

Після чергових протистоянь, зокрема й «резигнації» з голови товариства в липні 1901 р.¹¹⁹, історик тримав рівновагу, реально оцінюючи свої здобутки. Друзі та приятелі надсилали листи з проханнями не ухилитися від керівництва справами «вищої наукової інституції, яка, за Вашим проводом, осягла великого культурного значіння для нашого народу»¹²⁰. Невдовзі після повторних виборів головою НТШ, що відбулися 2 лютого (за н.ст.) 1902 р.¹²¹, М.Грушевський занотував у щоденнику:

¹¹⁴ Грушевський М.С. Автобіографія. 1926 р. – С.231–233; *Його ж.* Щоденник... – С.15–74; *Гирич І.* Михайло Грушевський в 1904–1905 роках (За його щоденником) // Український історик. – 2007–2008. – Ч.3–4/1–2. – С.200–203.

¹¹⁵ Грушевський М.С. Автобіографія. 1906 р. – С.210–211; *Його ж.* Щоденник... – С.22.

¹¹⁶ Грушевський М.С. Автобіографія. 1926 р. – С.230. Інколи виникало емоційне бажання зректися редагування «ЗНТШ», про що свідчать щоденникові нотатки: «“Записки” б покинути, бо досить все-таки дуже багато роботи, хоч є в тім деяка приємність, щоб їх видавати, не кажучи про потребу суспільну» (див.: ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.18). Див. також: *Винар Л.* Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Шевченка: 1892–1934. – Нью-Йорк; Дрогобич; Л., 2006. – С.66–82.

¹¹⁷ Грушевський М. Як мене спроваджено до Львова (Лист до хв[альної] редакції «Діла») // *Його ж.* Твори: У 50 т. – Т.1. – С.120–121.

¹¹⁸ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.96. – Арк.736–737 зв.

¹¹⁹ Грушевський М.С. Автобіографія. 1926 р. – С.230–231.

¹²⁰ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.770. – Арк.59 зв. (лист від 12 (25) січня 1902 р. за підписом П.Стебницького, О.Лотоцького, Д.Мордовця).

¹²¹ Детальний опис цих загальних зборів НТШ та протистояння «партії Грушевського» й «партії опозиції» подано в нововиявленому листі учасника події І.Труша до С.Сфремова від 15 лютого (за н.ст.) 1902 р. (див.: Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАНУ. – Ф.120. – №448).

«Безперечно, ворогам удалося мене побити в Наук[овому] тов[аристві] ім. Ш[евченка], але що з того? Може я опаную позицію наново, може не опаную, але що з того? Чому й не бути побитим? Чому як раз мати претензію все побіждати? В кождім разі вложена мною робота свої сліди лишила, в загальній сумі народнього розвою не була безрезультатна, а навіть і п'ятно моєї індивідуальности – коли сим дорожити – виразно відбила»¹²².

Справа життя надавала енергії, і вже за короткий час, на Великдень, 14 (27) квітня 1902 р., учений визначив власні пріоритети: «Треба концентруватися більше коло Історії»¹²³. На цей час він уже завершив роботу над текстом 4-го тому та розпочав 5-й, маючи намір видати їх разом¹²⁴. Проте життя внесло свої корективи.

Окрім піднесення допущення «Історії України-Руси» в Росію принесло нові проблеми, адже «не було чого по тім дозволі до Росії післати»¹²⁵. 2-й і 3-й томи праці розійшлися, «треба було ладити нове видання, яке я хотів основно переглянути»¹²⁶.

Так виглядали найближчі плани М.Грушевського на початок 1905 р., який він присвятив насамперед перевиданню 2–3-го томів «Історії України-Руси». За короткий час підготувавши 2-й том (28 грудня 1904 – 29 березня (за ст.ст.) 1905 рр.)¹²⁷, учений узявся за 3-й.

Процес підготовки перевидання 3-го тому «Історії України-Руси» залишив по собі два джерела, які, без перебільшення, можна назвати справжньою творчою лабораторією вченого: щоденникові нотатки М.Грушевського за 1905 р.¹²⁸ та друкарський примірник першого видання тому з доповненнями і виправленнями автора до другого видання¹²⁹. Як уже зауважено вище, унікальна пам'ятка – автограф першого видання 3-го тому – не збереглася, або ще не виявлена дослідниками. Але отримавши в архіві вцілілий друкарський

¹²² ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.17 (запис від 24 березня (6 квітня) 1902 р.).

¹²³ Там само. – Арк.17 зв.

¹²⁴ За збереженим автографом 4-го тому встановлено, що його текст було підготовлено в період між 5 (18) січня – 31 жовтня (13 листопада) 1901 р. (див.: Там само. – Спр.135). Видано том лише 1903 р. Як повідомляв М.Грушевський у передмові до 5-го тому, усі глави цієї книги було написано «ще зимою 1901/2 і протягом 1902 р., безпосередньо по написанню тому IV, з виїмком деяких партій, які відложив я собі на пізнішше» (див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.V. – С.VII). Продовжив інтенсивну роботу по підготовці до друку 5-го тому лише в листопаді – грудні 1904, квітні – травні 1905 рр. (див.: *Його ж.* Щоденник... – С.27–34, 49–51, 53, 60). Проте «потреба нового видання і II і III тому (бо лишилося щось 30–40 прим[ірників] всього) заволодили міні мої пляни докінчення V тому» (див.: Там само. – С.36). Навесні 1905 р. випустив «осібно перші п'ять глав» 5-го тому. Із жовтня 1905 р. почав готувати повне видання, яке, завершене церковними відносинами, вийшло на кінець року (див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.V. – С.VII).

¹²⁵ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.V. – С.VII.

¹²⁶ *Грушевський М.С.* Автобіографія. 1926 р. – С.233.

¹²⁷ *Грушевський М.* Щоденник... – С.34–47.

¹²⁸ Там само. – С.35–74.

¹²⁹ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.134.

примірник, щільно доповнений рукою М.Грушевського, прикрість за попередню втрату тимчасово відійшла на другий план. Перед нами відкрився унікальний документ, один дотик до якого уявно переніс у далекий 1905-й рік, на львівську віллу, де переважно зранку, часом на повітрі, на сходах чи на веранді, «поправляє» ось ці аркуші вчений. Кожна сторінка тексту з численними виправленнями, десятки окремих аркушів сіро-блакитного кольору з автографами, що містять уточнення, розлогі бібліографічні огляди та «врізки» до окремих історичних сюжетів – ось той «основний перегляд» тому, про який повідомляв учений у своїй «Автобіографії». Документ відбиває всю картину будови нового видання тому, а щоденник допомагає хронологічно простежити, як ця будова піднімалася вгору.

Характеристику цього документа доцільно розпочати з важливої деталі: усі виправлення та доповнення М.Грушевський вносив у розброшурований друкарський примірник першого книжкового видання, так само, як робив це з іншими перевиданнями томів. Зокрема другим, про початок роботи з яким зауважував: «Треба братися до II т. Я вже дістав примірник і випоров середину»¹³⁰. Так само «випоров середину» і з 3-го тому, приступивши до «правок» 1 лютого (за ст.ст.) 1905 р. з глави першої¹³¹. Хоча, власне, цей початок мав відношення ще до другого видання 2-го тому, адже послідовна підготовка до перевидання 2–3-го томів дозволила внести певні зміни щодо тематичної структури обох книг. Як зауважував автор у прикінцевому слові до другого видання 3-го тому, першу главу з оглядом Волині й Галичини до «сполучення» їх у Галицько-Волинську державу він переніс до 2-го тому¹³². Туди ж, відповідно, переміщено й мапу «Західна Україна в XI–XIII в.»¹³³. Таким чином, у другому виданні 3-го тому залишилися чотири (з п'яти) глави, окремі назви яких зазнали незначної редакції.

Загалом архівна справа 134 – майбутнє друге видання 3-го тому – складеться, насамперед, із друкарського тексту 2–5-ї глав попереднього видання з численними, як зазначалося, доповненнями й виправленнями чорнилом або графітним олівцем як у тексті, так і на маргінесах (арк.16–285 зв.). Немає жодної сторінки, по якій не пройшлася б рука М.Грушевського. Якщо ж доповнення не вміщалися на берегах, учений писав їх на окремих аркушах різного розміру з відповідними коректурними знаками здебільшого кольоровим олівцем (збереглося 88 аркушів автографів). Особливо значних доповнень зазнав четвертий розділ «Побут і культура». Наступна частина справи – це прикінцеві примітки та бібліографічні огляди (арк.286–370 зв.), до яких так само, окрім виправлень та доповнень на берегах, додано 16 окремих аркушів

¹³⁰ Грушевський М. Щоденник... – С.32. Друкарський примірник першого видання 2-го тому з доповненнями та виправленнями автора у процесі підготовки другого видання зберігається у ЦДІАК України (ф.1235, оп.1, спр.132).

¹³¹ У щоденнику цю першу главу 3-го тому автор називає шостою главою 2-го тому (див.: Грушевський М. Щоденник... – С.40).

¹³² Із першої глави першого видання 3-го тому у другому виданні 2-го тому автор скомпонував із відповідними доповненнями дві глави: 6. Волинь і Побужжя; 7. Галичина і Угорська Русь (див.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.ІІ: XI–XIII вік. – Вид. 2-ге, розширене. – Л., 1905. – С.359–504; ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.132. – Арк.210–288).

¹³³ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.132. – Арк.417–418.

автографів. Деякі фрагменти попереднього тексту викреслено, і таких чимало. Окрім того, виокремлено 38 приміток із тематичними оглядами літератури, усі заголовки яких із відповідною нумерацією подано рукою М.Грушевського. Такі примітки, як «1. Література Галицько-Волинської держави XIII–XVI в.», «22. Політичний устрій давньої Русі», «27. Економічні відносини. Гроші», зазнали істотних змін, а доповнення до них, або й зовсім нові тексти, збереглися у вигляді автографів¹³⁴. До цієї частини належать також зміст із виправленими сторінками відповідно до нового видання; генеалогічна таблиця з поясненнями та авторськими доповненнями до них; покажчик (скореговані в ньому сторінки не відповідають новому виданню) (арк.371–387 зв.).

Ця друга частина справи викликає особливий інтерес насамперед щодо її технічного переформатування при підготовці друкарського набору. Адже відомо, що, окрім змісту, у другому виданні перших томів і, зокрема, третього, історик змінив формат подачі наукового апарату: примітки з посиланнями на джерела та літературу переніс під текст посторінково, а наприкінці тому залишив історіографічні й бібліографічні огляди найважливіших проблем, доповнені новітньою літературою¹³⁵. Отже під час підготовки коректури нового видання (зрозуміло, після детальних настанов автора) складальникам довелося з цієї другої частини виокремити та перенести до відповідної сторінки посилання, а 38 пронумерованих приміток з оглядами літератури залишити наприкінці тексту. Зважаючи на тогочасну практику здійснювати набір з автографів або друкарських відбиток з авторськими виправленнями, ураховуючи почерк М.Грушевського, який залишив слід на кожній сторінці майбутнього видання, праці типографських складачів не позаздриш¹³⁶.

Не позаздриш і авторові, який, отримавши коректуру у вигляді аркушів розміром 29,5x24 см з одностороннім друкарським текстом та широкими берегами, мав прискореним темпом виправляти як власні помилки, так і недогляди складачів. Про цей наступний етап будови нового видання свідчать три такі відбитка без авторського втручання, що збереглися у справі 134¹³⁷. Їх посторінкова невідповідність остаточному видавничому оригіналові другого видання 3-го тому та помічені помилки свідчать, що саме на такій коректурі відбувався завершальний процес¹³⁸. Отже можемо засвідчити про ще одну втрату – останній варіант творення нового видання 3-го тому, який, найвірогідніше, осів тоді, 1905 р., у друкарських конторах.

Уся ця робота над перевиданням 3-го тому, яку можемо спостерігати за

¹³⁴ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.134. – Арк.320–322, 343–343 зв.

¹³⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.Ш. – Вид. 2-ге. – С.587.

¹³⁶ Один із провідників петербурзької української громади, публіцист і видавець П.Стебницький, який опікувався популярними виданнями М.Грушевського в російській столиці, так пояснював проблеми із затримкою друку книжок: «Винуватьте перш усього свій почерк, котрий якось, та й то погано, розбірають лиш двоє робітників з тої друкарні, значить, як їх нема, то нема кому й дати роботу» (див.: ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.770. – Арк.74–74 зв.).

¹³⁷ Там само. – Спр.134. – Арк.388 (у другому виданні відповідає кінцю с.531 – початку с.533), 389 (кінець с.533–534), 390 (кінець с.534–535).

¹³⁸ На це вказує й коректурний аркуш такого ж формату до другого видання 2-го тому з численними виправленнями та доповненнями рукою М.Грушевського (див.: Там само. – Спр.132. – Арк.416).

збереженою архівною справою, конкретизується важливими деталями, зафіксованими у щоденнику історика. Безпосередньо до перегляду глав 3-го тому М.Грушевський узявся 3 лютого (за ст.ст.) 1905 р.¹³⁹ На відміну від 2-го тому, підготовка перевидання якого посувалася надзвичайно інтенсивно (в окремі дні вченому вдавалося поправити 72, як не 100 сторінок тексту)¹⁴⁰, із 3-м томом усе виходило повільніше. Робота розтягнулася загалом аж до кінця жовтня 1905 р. з багатьма перервами від десяти днів до майже двох місяців, позаяк учений мав відволікатися на підготовку перевидань 2-го тому й «Очерка истории украинского народа», роботу над 5-м томом та опікуватися німецьким перекладом 1-го тому. І все ж першу главу вдалося пройти за п'ять днів: 3–6, 11 лютого¹⁴¹. Приступивши до другої глави, уже 8 лютого «прийшов до крутої справи границь Галичини й відложив на завтра»¹⁴². Це «завтра» наступило аж 15 березня, коли перевидання 2-го тому добігало кінця¹⁴³. Того ж дня вчений написав «вступ», котрий відкривав першу главу, але «дальші роботи відірвали і не дали піти дальше 1 ст[орінки]»¹⁴⁴. Можливо, за інших обставин цей текст був би ширшим, але повернутися до нього напружений ритм не дозволив. Із 18 березня (за ст.ст.) 1905 р. робота пішла жвавіше: за цей день М.Грушевський поправив «більш як аркуш» тексту і тримав заданий темп до кінця місяця. 1 квітня – 28 травня настала найбільша перерва, зумовлена виходом 2-го та 5-го томів. Із 29 травня знову «взявся» до 3-го тому, зокрема за часи по смерті князя Лева¹⁴⁵. Такий задовгий перебіг дратував і втомлював, і часом учений називав його «дуже неприємною, дріб'язковою роботою»¹⁴⁶, хоча саме вона, а також ходіння босоніж і догляд за рожами, повертала до рівноваги. Упродовж 9 червня – 5 липня «Очерк...» змусив знову «все відложити набік»¹⁴⁷. За 6–23 липня М.Грушевський закінчив третю главу 3-го тому, працював із літературою та вчитував уже готові коректури. І знову перерва на десять днів – «як віл» докінчував «Очерк...»¹⁴⁸.

Із 3 серпня (за ст.ст.) 1905 р. настав завершальний етап перегляду, виправлення та доповнення тексту 3-го тому. Саме у ці дні з'являються два протилежних за настроєм записи у щоденнику, надзвичайно важливі для пізнання процесу реконструкції тому. 10 серпня вчений із прикрістю занотував: «“Історія”, [т.] III, дуже мені завертає голову – масу переглядати, особливо до літератури»¹⁴⁹. І вже зовсім інша тональність звучить на фініші, 14 серпня: «Докінчив перед полуднем перегляд тексту т. III і було се міні дуже приємно, тим більше, що

¹³⁹ Грушевський М. Щоденник... – С.40.

¹⁴⁰ Там само. – С.35–36.

¹⁴¹ Там само. – С.40–41.

¹⁴² Там само. – С.41.

¹⁴³ Там само. – С.45.

¹⁴⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.ІІІ. – Вид. 2-ге. – С.1–2. Зберігся автограф (рукопис) цього вступу (див.: ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.134.– Арк.17–18); Грушевський М. Щоденник... – С.45.

¹⁴⁵ Грушевський М. Щоденник... – С.55.

¹⁴⁶ Там само. – С.56.

¹⁴⁷ Там само. – С.57.

¹⁴⁸ Там само. – С.64.

¹⁴⁹ Там само.

прийшли на гадку різні ідеї до тексту»¹⁵⁰. На жаль, історик не дає відповіді, які саме ідеї прийшли на завершення, проте відомо, що він продовжував вносити дрібні доповнення у середині серпня, хоча у цей самий час уже «форсовно» розпочали працювати типографські складачі тому. Другу половину серпня та вересень 1905 р. М.Грушевський провів у Києві, Одесі та Ялті, а повернувшись, застав «гору корект», які «форсовно читав» від 3 до 13 жовтня¹⁵¹. Радісну звістку про вихід тому зафіксовано надвечір 20 жовтня (за ст.ст.) 1905 р.¹⁵²

Особливу увагу при підготовці другого видання 3-го тому М.Грушевський приділяв опрацюванню нової літератури, про що наголошував у післямові й що знаходить підтвердження у збережених автографах доповнень до бібліографічних приміток та щоденникових записах. «В різних місцях знайдуть читачі також спостереження, нав'язані чи то новішими студіями, чи то власною роботою автора над історичним матеріалом. Введено нарешті чимало характеристичніших епізодів з джерел для ілюстрації відносин», – пояснював особливості перевидання автор¹⁵³. Окрім того, у цій публікації розширено огляд політичної системи Русі, внесено чимало нових фактів в огляд Галицько-Волинської держави XIV ст., використано нові знахідки та студії щодо історії мистецтва й літератури.

Зміст 3-го тому засвідчує, що головним джерелом, на яке спирався вчений, було насамперед найавторитетніше на той час друге видання Галицько-Волинського літопису («Летопись по Ипатскому списку»), яке побачило світ у 2-му томі «Полного собрания русских летописей» (Санкт-Петербург, 1871 р.). Окрім цього, до дослідницького арсеналу залучалися Лаврентіївський, Никонівський, новгородські та інші літописи, що поступово збагачували корпус «ПСРЛ». Ці джерела, а також окремі випуски й томи таких продовжених видань, як «Памятники древнерусской церковно-учительной литературы», «Русская историческая библиотека» та ін., завжди були під рукою у власній бібліотеці, котра активно поповнювалася у процесі роботи над «Історією України-Руси» та іншими науковими проектами¹⁵⁴. Таким новим надходженням до книгозбірні М.Грушевського й джерелом бібліографічних посилань другого видання 3-го тому стала й унікальна пам'ятка: «Радзивилловская, или Кенигсбергская, летопись. – Санкт-Петербург, 1902. – Т. I: Фотомеханическое воспроизведение рукописи; Т. II: Статьи о тексте и миниатюрах рукописи». Працюючи над перевиданням 3-го тому «Історії України-Руси», М.Грушевський підготував рецензію на це друге після 1767 р. видання літопису з ґрунтовним дослідженням його історії, тексту та науковою аргументацією датування¹⁵⁵. У цей самий час, 21 травня (за ст.ст.) 1905 р., він звернувся до відомого дослідника давньоруських літописів і, зокрема, автора статті про «Радзивіллівський рукопис», О.Шахматова, щодо роз'яснень:

¹⁵⁰ Там само. – С.65.

¹⁵¹ Грушевський М. Щоденник... – С.66.

¹⁵² Там само. – С.67.

¹⁵³ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. III. – Вид. 2-ге. – С.587.

¹⁵⁴ Панькова С. Приватні книгозбірні Михайла Грушевського. – С.457–458, 464–465.

¹⁵⁵ Грушевський М. Твори: У 50 т. – Т.16. – С.34–36.

«В Вашей монографии о Радзивилловской летописи, о которой мне хотелось дать заметку в “Записках” и в новом издании III т. “История”, совершенно умалена известная частичка старого издания Радзивилловской летописи о приходе послов от папы к Роману, нет её и в фототипическом издании. Как это понимать? Не откажите объяснить в двух словах, чтобы мне не выражать недоумения»¹⁵⁶.

Власне цей сюжет про посольство папи Інокентія III до Романа Мстиславича, описаний у першому виданні 3-го тому¹⁵⁷, цікавив М.Грушевського насамперед з погляду достовірності джерела цієї легенди, дописаної до Радзивілівського кодексу приблизно в XV ст. та оприлюдненої в першому виданні літопису. У відповідь О.Шахматов лаконічно, але ґрунтовно пояснював:

«Фототипическое издание Радзивилловской летописи передаёт Вам весь её текст. О послахе от папы к Роману в Радзивилловской летописи ничего нет, что было ясно уже из разночтений к изданиям Лаврентьевской летописи. Кажется, это известие включено в издание Радзивилловской летописи прошлого века. Но это издание решительно никуда не годно, так как оно без всякой оговорки дополнило издаваемый текст по другим источникам»¹⁵⁸.

Думається, що М.Грушевський, який і раніше не мав сумнівів щодо невідповідності оповідання про посольство папи автентичному тексту Радзивілівського літопису, з вдячністю прийняв аргументи О.Шахматова. Хоча в рецензії відзначав, що дослідник, на жаль, не зупиняється на «екстравагантних» попереднього видання 1767 р., серед яких є й доволі цікаві, зокрема про посольство папи до Романа¹⁵⁹. У результаті у другому виданні 3-го тому «Історії України-Руси» М.Грушевський рішуче трактував цю звістку як легенду, залишаючи відкритим питання: чи в основі її лежить дійсний факт, чи «пам'ять пізніших уніонних пересправ»¹⁶⁰.

При ретельному перегляді нотаток М.Грушевського на берегах тексту та бібліографічних приміток до другого видання 3-го тому впадають в очі назви численних видань і студій у науковій періодиці, що побачили світ за 1901–1905 рр. Учений уважно стежив за науковими новинками, замовляючи їх через книгарні Києва, Москви, Петербурґа, Варшави тощо. Постійно користувався послугами київських книготорговців І.Розова, М.Оглоблина, книжкового магазину «Киевской старины» тощо¹⁶¹. Послугувався також львівськими антикварними крамницями, зокрема Л.Ігтя, у котрого «20 літ купував книги»¹⁶². Найретельнішим виконавцем термінових замовлень

¹⁵⁶ Макаров В.І. Листування М.С.Грушевського й О.О.Шахматова // Український історичний журнал. – 1996. – №5. – С.91.

¹⁵⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.ІІІ. – С.118–119, 527.

¹⁵⁸ Макаров В.І. Листування М.С.Грушевського й О.О.Шахматова. – С.91–92.

¹⁵⁹ Грушевський М. Твори: У 50 т. – Т.16. – С.36.

¹⁶⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.ІІІ. – Вид. 2-ге. – С.11–12.

¹⁶¹ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.127, 262 зв., 264 зв.; Спр.275. – Арк.55–55 зв.; Спр.771. – Арк.1–64; Спр.275. – Арк.4.

¹⁶² Грушевський М. Щоденник... – С.32; Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського... – С.176.

львівського професора від 1901 р. був завідувач книгарні «Киевской старины» В.Степаненко, відіграючи важливу роль у формуванні як бібліотеки НТШ, так і власної книгозбірні М.Грушевського¹⁶³. У 1901–1905 рр. В.Степаненко переслав М.Грушевському цілу низку періодичних і корпусних видань, на які вчений посилався безпосередньо у другому виданні 3-го тому. Це були річники або свіжі числа «Журнала министерства народного просвещения», «Чтений в Историческом обществе Нестора-летописца» та «Киевской старины», а також окремі томи «Архива Юго-Западной России»¹⁶⁴. Із відомої київської книгарні на львівську віллу історика надійшли перша частина 1-го тому нового видання «Истории русской церкви» (Москва, 1901 р.) Є.Голубинського, дослідження І.Івакіна «Князь Владимир Мономах и его поучения» (Москва, 1901 р., ч.1), назване істориком «ділетантською роботою»¹⁶⁵, та В.Чаговця «Преподобный Феодосий печерский, его жизнь и сочинения» (Київ, 1901 р.), оцінене як «студентська, слабка робота»¹⁶⁶. Вчасно надходили нові праці В.Ляскоронського, Д.Іловайського, М.Довнара-Запольського, А.Лященко, Ф.Леонтовича та ін.¹⁶⁷ У лютому 1903 р. київський книгар повідомляв, що за книжкою П.Владимирова «Древняя русская литература киевского периода XI–XIII веков» (Київ, 1900 р.) йому довелося декілька разів обігати весь Київ¹⁶⁸. Саме напружений ритм, в якому працював М.Грушевський над перевиданням 3-го тому «Історії України-Руси», змушував його наполягати на негайному виконанні доручень, на що київському книгареві В.Степаненку не раз доводилося виправдовуватися: «Ви скажитесь, что не швидко виконуємо Ваші й книгарні Т[оварист]ва замовлення. Се правда, що не швидко, але що ж робити, коли обшукавши тут – приходиться ще шукати в кількох книгарнях С[анкт-]П[етербур]га, Москви й Варшави?!»¹⁶⁹.

Окремі праці та збірки надходили М.Грушевському від авторів, упорядників чи редакторів. Як свідчить листування вченого, «Древности Приднепровья» надсилали до Львова власники відомої київської колекції старожитностей та впорядники випусків Богдан і Варвара Ханенки¹⁷⁰. Так само від редактора, М.Біляшівського, на полиці приватної книгозбірні потрапляв із Києва й журнал «Археологическая летопись Южной России». Зрозуміло, що через

¹⁶³ Бібліотека Наукового товариства ім. Шевченка: книги і люди: Мат. круглого столу. – Л., 1996; *Панькова С.* Приватні книгозбірні Михайла Грушевського... – С.451–476.

¹⁶⁴ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.771. – Арк.9, 13, 17, 22; Спр.303. – Арк.62.

¹⁶⁵ Там само. – Спр.771. – Арк.3, 11; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.ІІІ. – Вид. 2-ге. – С.477.

¹⁶⁶ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.771. – Арк.11; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.ІІІ. – Вид. 2-ге. – С.476.

¹⁶⁷ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.771. – Арк.3, 11.

¹⁶⁸ Там само. – Арк.8. На цю працю, а також рецензію на неї В.Істріна, посилається М.Грушевський у другому виданні 3-го тому, зауважуючи, що «Істріні при тім без міри понижує київську літературу в порівнянні з московською» (див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.ІІІ. – Вид. 2-ге. – С.499). І це – не поодинокі зауваження автора на захист староруського письменства та культури загалом. Часом у коротких оглядах тих чи інших праць учений наголошував, що вони для історії українських земель не дають нічого, або ж їхні автори не використали матеріалу українського (див.: Там само. – С.369, 554).

¹⁶⁹ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.771. – Арк.12–13.

¹⁷⁰ Листування Михайла Грушевського. – Т.2. – С.70.

книгарні Москви та Петербурга вчений отримував такі періодичні видання, як «Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук», «Материалы по археологии России, издаваемые Императорской археологической комиссией», «Памятники древней письменности и искусства», «Византийский временник» та ін. Усі вони були важливим арсеналом його бібліографічних оглядів 3-го тому, рецензій і заміток у «Записках Наукового товариства імені Шевченка»¹⁷¹.

Учений не міг оминати увагою цілу низку видань відомих російських дослідників і тематичних збірників, у тому числі В.Сергеевича, В.Ключевського, М.Довнара-Запольського, Н.Кондакова та багатьох інших. Слід зазначити, що обсяг і формат перевидання 3-го тому не дозволив авторові подати розлогі коментарі або ширші полемічні замітки до цих праць. Це він здійснив у рецензіях на шпальтах «Записок НТШ». Так, підсумовуючи свої думки щодо курсу російської історії В.Ключевського, зауважував:

«Автор має досить дивні поняття на початки української народності (с.349) і не підноситься ані трохи над традиційним підмішуванням поняття “русской” історії поняттями великоруського народу і Російської держави (с.27–28, 34), являючись при тім великим приклонником сеї державної ідеї (с.39). Українська народність лишається поза межами його “русской історії”. Може, зрештою, се й ліпше!»¹⁷².

Щодо статей, які ввійшли до «Книги для чтения по русской истории» за редакції М.Довнара-Запольського, на які доволі часто посилався М.Грушевський у другому виданні 3-го тому, прозвучав доволі прикрий висновок: «Ігнорування наукової літератури на українській мові»¹⁷³.

Для заповнення історіографічних прогалів 3-го тому в міжчассі його першого та другого видань М.Грушевський чимало зробив і сам. Так, у першому виданні вчений наголошував на необхідності спеціальних розвідок з окремих проблем, як-от автентичності грамот князя Лева та хронології Галицько-Волинського літопису¹⁷⁴. Щодо останньої, маємо цікаву нотатку у примітках до першого видання:

«Велику трудність стрічає кожний, займаючися галицько-волинською історією XIII в., в хронології; головне джерело, для маси фактів одинокє – Галицько-волинська літопись не має хронології [...]. Се привело мене до того, що я, скінчивши сей том своєї Історії, засів за спеціальну хронологічну працю. В тій хвилі, коли я правлю коректу сих приміток, вона вже готова й, надіюсь, вийде 1901 р. в Записках Н[аукового] тов[ариства] ім. Шевченка, під титулом: “Хронологія подій Галицько-волинської літописи”»¹⁷⁵.

¹⁷¹ Грушевський М. Твори: У 50 т. – Т.15. – Л., 2012. – С.299–316.

¹⁷² Там само. – Т.16. – С.32.

¹⁷³ Там само. – С.34.

¹⁷⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.ІІІ. – С.255, 558.

¹⁷⁵ Там само. – С.255.

Першу проблему М.Грушевський спробував розв'язати статтею «Чи маємо автентичні грамоти кн[язя] Льва? Критично-історична розвідка»¹⁷⁶, яка породи́ла описану вище дискусію з І.Линниченком. Другу – розлогою розвідкою «Хронологія подій Галицько-Волинської літописі», присвяченою пам'яті батька¹⁷⁷, та полемікою зі своїм учнем Б.Барвінським¹⁷⁸.

Як тільки том вийшов у світ, автор негайно взявся за його поширення в підросійській Україні та Росії через тамтешні книгарні. Одним із відданих помічників М.Грушевського й у цій справі був завідувач книгарні «Киевской старины» В.Степаненко. Добре знаючи попит, 11 травня (за ст.ст.) 1905 р. він уже наперед замовляв по 30–50 примірників нового видання 3-го тому, а також усіх інших томів, адже «страшно забирають – сих, що дістав, вже немає»¹⁷⁹.

Так виглядає коротка історія творення 3-го тому «Історії України-Руси» М.Грушевського, надзвичайно важливого в утвердженні концепції монументального проекту загалом, презентації ідеї осібної цілості й неперервної тягловості українського історичного процесу. Завдяки збереженим унікальним джерелам цей невеличкий сюжет відкриває перед нами двері творчої майстерні історика й дозволяє наблизитися до пізнання особливостей його наукового інструментарію.

¹⁷⁶ ЗНТШ. – Т.XLV. – Кн.1. – Л., 1902. – С.1–22 (передрук: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. – Т.7. – С.442–460). На цю статтю автор посилається у другому виданні 3-го тому (див.: *Його ж.* Історія України-Руси. – Т.III. – Вид. 2-ге. – С.109).

¹⁷⁷ ЗНТШ. – Т.XLI. – Кн.3. – Л., 1901. – С.1–72 (передрук: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. – Т.7. – С.327–387). До неї автор відсилає читача у примітці «Література Галицько-Волинської держави XIII–XIV в.» (див.: *Його ж.* Історія України-Руси. – Т.III. – Вид. 2-ге. – С.505). Автограф (початок) статті зберігається у ЦДІАЛ України (ф.401, оп.1, спр.42, арк.194–283), кінець автографа з «Хронологічною таблицею подій Галицько-Волинської літописі» разом із друкарським відбитком першого видання 3-го тому з доповненнями й виправленнями М.Грушевського до другого видання 3-го тому зберігається у ЦДІАК України (ф.1235, оп.1, спр.134, арк.391–409 зв.).

¹⁷⁸ *Грушевський М.* До справи хронологічної зв'язі в Галицько-Волинській літописі (Кілька заміток до статті Б.Барвінського) // ЗНТШ. – Т.LII. – Кн.2. – Л., 1903. – С.1–5 (передрук: *Його ж.* Твори: У 50 т. – Т.7. – С.388–391).

¹⁷⁹ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.771. – Арк.18–19.

The article based on wide sources highlights the process of writing and publishing of the third volume of M.Hrushevs'kyi's "History of Ukraine-Rus". The scholar concluded by it a description of ancient period of Ukrainian history and approved the conceptual points of the national narrative. The author pays special attention to the historiographical problems and gaps that the historian had to overcome and fill. Hrushevs'kyi's creativity and scientific instrumental characteristics are examined in the context of large-scale scientific and organizational activities, which he launched in the late nineteenth century.

Keywords: *Hrushevs'kyi, "History of Ukraine-Rus", narrative, reconstruction, sources, republication.*

